

Μονάδα Καινοτομίας & Επιχειρηματικότητας
ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ

**ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΚΑΙ Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ
ΜΕ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΑΙ
ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ**

Ασημίνα Χριστοφόρου
Μονάδα Καινοτομίας και Επιχειρηματικότητας ΕΜΠ

Ασημίνα Χριστοφόρου
Μονάδα Καινοτομίας και Επιχειρηματικότητας ΕΜΠ

**ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΚΑΙ Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ
ΜΕ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΑΙ
ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ**

Αθήνα 2015

“Το έργο υλοποιείται στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Πρόγραμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» και συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) και από εθνικούς πόρους.”

Περιεχόμενα

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	5
2. ΕΝΝΟΙΑ ΚΑΙ ΔΕΙΚΤΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ	8
A. Ορισμός του κοινωνικού κεφαλαίου	8
1. Τί είναι το κοινωνικό κεφάλαιο;	8
2. Πώς δημιουργείται και εξελίσσεται το κοινωνικό κεφάλαιο;	10
B. Δείκτες μέτρησης του κοινωνικού κεφαλαίου	18
1. Κλασικοί δείκτες	18
3. Μια ταξινόμηση των διαστάσεων του κοινωνικού κεφαλαίου	22
4. Το κοινωνικό κεφάλαιο είναι «κεφάλαιο»;	26
3. ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ	30
A. Ο ρόλος των κοινωνικών δεσμών και θεσμών στην ανάπτυξη	30
1. Ανάπτυξη ως μεγέθυνση	30
2. Ανάπτυξη ως ανάγκες και δυνατότητες	32
B. Κοινωνικό Κεφάλαιο και Ανάπτυξη	38
1. Ενθάρκυνση, αυτονομία και ανάπτυξη	38
2. Η προσέγγιση της συνέργειας στο κοινωνικό κεφάλαιο	44
3. Το κοινωνικό κεφάλαιο και η ανάπτυξη στην Ελλάδα	46
4. Η κοινωνική επιχείρηση και το κοινωνικό κεφάλαιο	47
4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	49
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	52

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στη σύγχρονη οικονομική θεωρία και πρακτική, η ανάπτυξη παραδοσιακά συνδέεται με διαφορές στην τεχνολογία, την εργασία, το φυσικό και ανθρώπινο κεφάλαιο, καθώς επίσης και σε θεσμούς επιβολής του νόμου και δικαιωμάτων ιδιοκτησίας, τις δεξιότητες διοίκησης και ηγεσίας στην επιχείρηση και το κράτος, και το βαθμό απελευθέρωσης των εγχώριων και διεθνών αγορών. Από τα τέλη του 20ου αιώνα το ενδιαφέρον της έρευνας και των φορέων άσκησης πολιτικής έχει επικεντρωθεί σε παράγοντες που αποδίδονται με τον όρο 'κοινωνικό κεφάλαιο'. Ο όρος αυτός αντανakλά χαρακτηριστικά κοινωνικής οργάνωσης, όπως η εμπιστοσύνη, οι νόρμες και τα δίκτυα, στοιχεία τα οποία επιδρούν στην οικονομία – στην επιχειρηματικότητα, την καινοτομία και την ανάπτυξη – διευκολύνοντας τη συλλογική δράση και τη συνεργασία μεταξύ των ατόμων μιας επιχείρησης ή μιας περιφέρειας για την παροχή δημόσιων αγαθών και υπηρεσιών, καθώς και για τη διαμόρφωση των μέτρων πολιτικής.

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να μελετήσουμε τους τρόπους με τους οποίους η εμπιστοσύνη, οι νόρμες και τα δίκτυα συμβάλλουν στην κοινωνικο-οικονομική ανάπτυξη. Όταν λέμε κοινωνικο-οικονομική ανάπτυξη εννοούμε όχι μόνο την οικονομική μεγέθυνση δηλ. την επέκταση του προϊόντος και του εισοδήματος, αλλά και άλλες πηγές ανθρώπινης ευημερίας όπως είναι η βελτίωση της υγείας και της εκπαίδευσης. Επομένως, η ανάπτυξη δεν εξαρτάται μονάχα από κλασικούς παράγοντες όπως το απόθεμα φυσικού και ανθρωπίνου κεφαλαίου, τη γνώση και την τεχνολογική πρόοδο. Επηρεάζεται και από τις κοινωνικές δομές στις οποίες εδράζουν η οικονομία και η ανάπτυξη (Polanyi, 1944, Granovetter, 1985).

Ειδικότερα, σύμφωνα με ορισμένες μελέτες, οι οριζόντιες και πυκνές σχέσεις δικτύωσης μεταξύ επιχειρήσεων, καταναλωτών και φορέων άσκησης πολιτικής εκπροσωπούν ένα ευρύ φάσμα κοινωνικών ομάδων και συμφερόντων, αναπτύσσουν γενικευμένες νόρμες συνεργασίας και αμοιβαιότητας, και καλλιεργούν ένα κοινό αίσθημα ευθύνης, εμπιστοσύνης και αλληλεγγύης. Πρόκειται για παράγοντες κοινωνικής οργάνωσης που βοηθούν την κοινωνικο-οικονομική ανάπτυξη διότι αυξάνουν τη συλλογική δράση και την εμπιστοσύνη και επομένως επιτρέπουν την ελαχιστοποίηση του συναλλακτικού κόστους, της αβεβαιότητας και του καιροσκοπισμού στην οικονομία. Επιπλέον, η εμπιστοσύνη και η συνεργασία δημιουργούν δυνατότητες οργάνωσης της οικονομικής δραστηριότητας από την επιχείρηση και το κράτος ώστε να προωθηθεί η καινοτομία και τεχνολογία που βασίζονται σε συλλογικές δράσεις και δίκτυα, και να επεκταθεί το φυσικό και ανθρώπινο κεφάλαιο, μέσα σε ένα πλαίσιο κοινωνικής δικαιοσύνης, όπου το κόστος και το όφελος της ανάπτυξης κατανέμονται εξίσου μεταξύ όλων των ενδιαφερομένων στη διαδικασία καινοτομίας και ανάπτυξης. Ορισμένα παραδείγματα:

- i. Αν υπάρχει συνεργασία και εμπιστοσύνη στο πλαίσιο της επιχείρησης, τότε μειώνεται το κόστος ελέγχου και αυξάνεται η παραγωγικότητα.
- ii. Αν μια επιχείρηση θεωρείται αξιόπιστη από τους καταναλωτές για την ποιότητα του προϊόντος και των υπηρεσιών που προσφέρει όχι μόνο γιατί ικανοποιεί τις εξειδικευμένες ανάγκες των καταναλωτών αλλά και γιατί σέβεται το περιβάλλον ή δεν καταστρατηγεί την ευημερία της υπόλοιπης κοινότητας, τότε η επιχείρηση αυτή θα έχει επιτυχία στην αγορά.
- iii. Αν επιχειρήσεις και καταναλωτές θεωρούν ότι το κράτος είναι αξιόπιστο και συνεπές προς την εξυπηρέτηση του δημόσιου συμφέροντος με διαδικασίες διαφανείς και αμερόληπτες απέναντι στους πολίτες, τότε θα περιορίζονται η φοροδιαφυγή, η δωροδοκία και η προσοδοθηρία. Το αντίθετο συμβαίνει σε ένα περιβάλλον όπου οι επιχειρήσεις και καταναλωτές αντιμετωπίζουν με δυσπιστία και καχυποψία τις δραστηριότητες του κράτους, είτε γιατί τους επιβαρύνει με υπέρμετρη φορολογία και γραφειοκρατία, είτε γιατί μεροληπτεί υπέρ ισχυρών ομάδων ειδικού συμφέροντος μέσα από δίκτυα πελατειακών σχέσεων και οικογενειοκρατίας.

Δεχόμαστε ότι η επέκταση του κοινωνικού κεφαλαίου εξαρτάται όχι μόνο από τις δομικές μορφές του, όπως είναι τα χαρακτηριστικά των δικτύων (π.χ., ο αριθμός των μελών τους, η συχνότητα των επαφών μεταξύ των μελών, η ιεραρχική οργάνωση και οι μηχανισμοί λήψης αποφάσεων), αλλά και από γνωστικές μορφές κοινωνικού κεφαλαίου, δηλ. από το σύστημα των κοινωνικών νορμών και αξιών που καλλιεργούν ένα αίσθημα αμοιβαίου σεβασμού, κοινοτικής ταυτότητας και κοινωνικής / ηθικής υποχρέωσης. Σε κοινωνίες στις οποίες επικρατούν ομάδες ειδικού συμφέροντος και δίκτυα πελατειακών σχέσεων, όπως η Ελλάδα, πλήττονται η ευρύτερη συλλογική δράση εντός των επιχειρήσεων και της οικονομίας με δυσμενείς συνέπειες στην ανάπτυξή τους. Βασικό στοιχείο για την ανατροπή του συστήματος αυτού και τη διάδοση του κοινωνικού κεφαλαίου για την επέκταση στην συνεργασία και την ανάπτυξη αποτελεί η διαδικασία της κοινωνικής καινοτομίας. Πρόκειται για μια δυναμική διαδικασία που στηρίζεται στην επαναξιολόγηση, τον επαναπροσδιορισμό και την εκμάθηση των κινήτρων και στόχων των ομάδων και οδηγεί σε νέες μορφές κοινωνικών και θεσμικών σχέσεων – όπως η συμμετοχική και πολυ-επίπεδη διακυβέρνηση, την εξυπηρέτηση πολλαπλών συμφερόντων, τη συνέργεια κράτους-κοινωνίας και διεπιχειρησιακά και διαπεριφερειακά δίκτυα – οι οποίες διευκολύνουν τη συνεργασία και την κινητοποίηση των μελών μιας κοινότητας για τον προσδιορισμό των μέσων και στόχων της ανάπτυξής της.

Σύμφωνα με πρόσφατες μελέτες, το κοινωνικό κεφάλαιο και η κοινωνική καινοτομία είναι παράγοντες που υποστηρίζουν την κοινωνική επιχείρηση. Η κοινωνική επιχείρηση είναι «ένας φορέας της κοινωνικής οικονομίας, του οποίου πρωταρχικός στόχος είναι όχι η δημιουργία κερδών για τους ιδιοκτήτες ή για τους εταίρους της αλλά η ύπαρξη θετικού αντίκτυπου. Δραστηριοποιείται στην αγορά παρέχοντας αγαθά και υπηρεσίες με επιχειρηματικό και καινοτόμο τρόπο, και χρησιμοποιεί τα κέρδη κυρίως για κοινωνικούς σκοπούς. Υπόκειται σε υπεύθυνη και διαφανή διαχείριση, ιδίως ενθαρρύνοντας τη συμμετοχή των εργαζομένων, καταναλωτών που επηρεάζονται από τις εμπορικές δραστηριότητες» (European Commission, 2011). Δεδομένης της σχέσης της κοινωνικής επιχείρησης με την εξυπηρέτηση κοινωνικών

σκοπών, τη διανομή των κερδών μεταξύ εργαζομένων, την ύπαρξη συμμετοχικών και δημοκρατικών δομών διακυβέρνησης, και την προσφορά δημοσίων αγαθών και υπηρεσιών, το κοινωνικό κεφάλαιο, δηλ. η συνεργασία, η εμπιστοσύνη και τα δίκτυα παίζουν σημαντικό ρόλο στη στήριξη της οργάνωσης και λειτουργίας της επιχείρησης.

Στην Ενότητα II του παρόντος κεφαλαίου ασχολούμαστε με την αποσαφήνιση της έννοιας του κοινωνικού κεφαλαίου, το διαχωρισμό των διαφορετικών διαστάσεων του, και την καταγραφή ενός συνόλου τυπικών μεθόδων μέτρησης στην επιχείρηση και την οικονομία. Ακολουθεί η Ενότητα III, όπου αναλύουμε την έννοια της ανάπτυξης και τους τρόπους με τους το κοινωνικό κεφάλαιο οποίους επιδρά στην ανάπτυξη. Υποστηρίζουμε ότι το κοινωνικό κεφάλαιο είναι ίσως συνεπές με μια ευρύτερη έννοια της ανάπτυξης, η οποία αποβλέπει στην ικανοποίηση των βασικών αναγκών, όπως η υγεία και η εκπαίδευση, και στην επέκταση των ανθρωπίνων ικανοτήτων (human capabilities), προκειμένου οι άνθρωποι και οι οικονομίες να υπερβούν όλες τις μορφές στέρησης – οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές ή πνευματικές. Το κοινωνικό κεφάλαιο διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην προώθηση αυτής της ευρύτερης έννοιας της ανάπτυξης, με την ενίσχυση της κοινωνικής και πολιτικής συμμετοχής των πολιτών, που επιδιώκεται τόσο για την εγγενή αξία της συμμετοχής και συνεργασίας, όσο και ως μέσο για την εξάλειψη άλλων πηγών στέρησης. Κλείνουμε στην Ενότητα IV με ορισμένα συμπεράσματα.

2. ΕΝΝΟΙΑ ΚΑΙ ΔΕΙΚΤΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

A. Ορισμός του κοινωνικού κεφαλαίου

1. Τί είναι το κοινωνικό κεφάλαιο;

Εν συντομία, το κοινωνικό κεφάλαιο είναι ένας ευρύς όρος που καλύπτει τις κοινωνικές νόρμες και τα δίκτυα που διευκολύνουν τη συλλογική δράση προς την επιδίωξη και εξυπηρέτηση ενός αμοιβαίου οφέλους. Ποιος, όμως, τύπος νορμών και δικτύων απαρτίζουν το κοινωνικό κεφάλαιο; Ποια γνωρίσματα διαθέτουν και ποιες λειτουργίες εκτελούν για την επίλυση του προβλήματος της συλλογικής δράσης και την παραγωγή αμοιβαίου οφέλους; Πώς ανιχνεύουμε και αξιολογούμε το απόθεμα του κοινωνικού κεφαλαίου σε μια επιχείρηση ή μια περιοχή; Για να απαντήσουμε στις ερωτήσεις αυτές, θα παρουσιάσουμε τις κύριες προσεγγίσεις που υιοθετούνται στη βιβλιογραφία. Ορισμένες από τις απόψεις αυτές προέρχονται από ευρύτερα πεδία έρευνας των κοινωνικών επιστημών, πέραν των οικονομικών.

Γενικότερα το κοινωνικό κεφάλαιο ταυτίζεται με τα χαρακτηριστικά εκείνα γνωρίσματα της κοινωνικής οργάνωσης, όπως οι κοινωνικές νόρμες, τα δίκτυα και η εμπιστοσύνη που μπορούν να διευκολύνουν το συντονισμό των δράσεων των ατόμων, να επεκτείνουν τη μεταξύ τους συνεργασία, αμοιβαιότητα και την κοινωνική και πολιτική συμμετοχή, και να επιλύσουν κοινωνικά διλήμματα. Με τον τρόπο αυτό πετυχαίνουν ένα αμοιβαία επωφελές αποτέλεσμα όπως η αποδοτικότητα μιας επιχείρησης, ενός οργανισμού, της κοινότητας ή του συνόλου της οικονομίας (βλ. ΠΛΑΙΣΙΟ 1).

ΠΛΑΙΣΙΟ 1: ΤΙ ΕΙΝΑΙ ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ;

Χαρακτηριστικά γνωρίσματα της κοινωνικής οργάνωσης, όπως:

κοινωνικές νόρμες
κοινωνικά δίκτυα
εμπιστοσύνη

που μπορούν να:

διευκολύνουν το συντονισμό των δράσεων μεταξύ των ατόμων
επεκτείνουν τη συνεργασία, την αμοιβαιότητα και την κοινωνική και πολιτική συμμετοχή
επιλύσουν κοινωνικά διλήμματα

ώστε να:

πετύχουν ένα αμοιβαία επωφελές αποτέλεσμα
βελτιώσουν την αποδοτικότητα μιας επιχείρησης, ενός οργανισμού, της κοινότητας ή του συνόλου της οικονομίας

Συχνά για τη βελτίωση της λειτουργίας μιας επιχείρησης ή οικονομίας απαιτείται η συνεργασία μεταξύ εργαζομένων και διευθυντών, εταιριών και προμηθευτών, μεταξύ

εταιριών, πολιτικών κομμάτων, κυβέρνησης και ιδιωτικών ομάδων, καθώς και μεταξύ των εταιριών και των εθελοντικών οργανώσεων. Αν υπάρχει εμπιστοσύνη, αν αναπτύσσονται δίκτυα που συνδέουν τους εμπλεκόμενους φορείς για τη διάχυση πληροφοριών και την ανταλλαγή απόψεων, αν καθιερώνονται νόρμες συμπεριφοράς που στηρίζουν το κοινό συμφέρον και τους συλλογικούς μηχανισμούς προσδιορισμού και εξυπηρέτησής του, δηλ. αν υπάρχει ένα απόθεμα κοινωνικού κεφαλαίου, τότε μπορεί να επεκταθεί η συνεργασία και η συμμετοχή των φορέων και να αναπτυχθεί η επιχείρηση και η οικονομία.

Κεντρική θέση στην έρευνα του κοινωνικού κεφαλαίου έχει το έργο του πολιτικού επιστήμονα Putnam (1993, 1995, 2000). Στη μελέτη του *Making Democracy Work*, πραγματοποιεί μια συγκριτική μελέτη των ιταλικών περιφερειών και αποδίδει την απόκλιση στις επιδόσεις της τοπικής κυβέρνησης και της οικονομίας μεταξύ του Βορρά και του Νότου στις διαφορές στο σχετικό απόθεμα 'κοινωνικού κεφαλαίου' που διαθέτουν. Οι κοινωνικές νόρμες και τα δίκτυα «παρέχουν προκαθορισμένους κανόνες και κυρώσεις για τη συμμετοχή των ατόμων σε οργανώσεις» (σελ. 166). Επίσης προωθούν την αμοιβαιότητα και τη συνεργασία «που θεμελιώνονται σε μια ζωντανή αίσθηση της αμοιβαίας αξίας που έχει ανάμεσα στους συμμετέχοντες μια τέτοια συνεργασία» (σελ. 168). Εν γένει, οι νόρμες και τα δίκτυα παρέχουν έναν εσωτερικό μηχανισμό αμοιβαίας δέσμευσης τέτοιο ώστε να μπορούν «τα ορθολογικά άτομα να ξεπερνούν τα συλλογικά διλήμματα» (σελ. 167).

Ως εκ τούτου, περιφέρειες με ευρύτερες νόρμες αμοιβαιότητας και πυκνά δίκτυα πολιτικής συμμετοχής θα απολαμβάνουν ευνοϊκότερες προοπτικές επέκτασης του προϊόντος και αποδοτικότερους θεσμούς δημόσιας διοίκησης σε σύγκριση με περιφέρειες οι οποίες διαθέτουν λιγότερες οργανώσεις και περιορισμένη πολιτική συμμετοχή (σελ. 176). Ο Putnam παραθέτει στοιχεία βασισμένα σε ιστορικές, στατιστικές και οικονομετρικές εκτιμήσεις των επιπέδων ανάπτυξης και κοινωνικού κεφαλαίου στις ιταλικές περιφέρειες και αποδίδει τα υψηλότερα επίπεδα κοινωνικο-οικονομικής ανάπτυξης και θεσμικής απόδοσης που παρατηρούνται στις περιφέρειες της βόρειας Ιταλίας στο γεγονός ότι διαθέτουν σχετικά πλουσιότερο απόθεμα νορμών και δικτύων συνεργασίας και εμπιστοσύνης.

Για τον Putnam: «Η εθελοντική συνεργασία είναι ευκολότερη σε μια κοινότητα που έχει κληρονομήσει ένα ουσιαστικό απόθεμα κοινωνικού κεφαλαίου, υπό μορφή νορμών αμοιβαιότητας και δικτύων πολιτικής συμμετοχής» (σελ. 166). Μιλά για ένα είδος συνεργασίας που «συνδέεται με προϋπάρχοντες κοινωνικούς δεσμούς μεταξύ ατόμων για να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα ατελούς πληροφόρησης και της δυνατότητας επιβολής» (σελ. 169). Οι προϋπάρχοντες κοινωνικοί δεσμοί μεταξύ ατόμων περιλαμβάνουν: δεσμούς συγγένειας, φιλίας και γειτνίασης, καθώς και τα δίκτυα πολιτικής συμμετοχής τα οποία καλύπτουν τα ευρύτερα τμήματα της κοινωνίας και υποστηρίζουν τη συνεργασία σε κοινοτικό και περιφερειακό επίπεδο, όπως οι επαγγελματικές ομάδες, οι αθλητικές λέσχες, οι συνεταιρισμοί, οι ομάδες

αλληλοβοήθειας, οι πιστωτικές ενώσεις, οι πολιτιστικές ενώσεις και οι εθελοντικοί οργανισμοί.

2. Πώς δημιουργείται και εξελίσσεται το κοινωνικό κεφάλαιο;

Συχνά θεωρούμε ότι είναι προφανείς οι λόγοι για τους οποίους η συνεργασία και η συμμετοχή στην επιχείρηση και την οικονομία είναι σημαντικοί για τη βελτίωση της αποδοτικότητάς τους. Δεν είναι όμως προφανείς οι τρόποι με τους οποίους μπορούμε να χτίσουμε σχέσεις συνεργασίας και συμμετοχής μεταξύ των ατόμων, ιδιαίτερα σε ένα περιβάλλον όπου αντιμετωπίζουμε αβεβαιότητα, δυσπιστία και καιροσκοπισμός, ιδιαίτερα από τη δράση ομάδων ειδικού συμφέροντος και δικτύων πελατειακών σχέσεων.

Ένα από τα κρισιμότερα ζητήματα που σχετίζονται με το κοινωνικό κεφάλαιο αφορά το πώς δημιουργούνται και εξελίσσονται οι νόρμες και τα δίκτυα. Από την εργασία του Putnam (1993), το σημείο εκείνο που υπογραμμίζουμε είναι ότι οι νόρμες και τα δίκτυα είναι μια μορφή άυλων πόρων που, σε αντίθεση με το φυσικό κεφάλαιο, δεν φθείρονται με τη χρήση, αλλά αυξάνονται με τη χρήση (σελ. 170). Οι κοινωνικές σχέσεις παύουν να υπάρχουν αν δεν ανανεώνονται, ενώ οι νόρμες εξαρτώνται από την τακτική επικοινωνία μεταξύ ατόμων και ομάδων. Η εμπιστοσύνη μεταξύ ατόμων, ένα συστατικό του κοινωνικού κεφαλαίου, «διευκολύνει τη συνεργασία. Όσο μεγαλύτερο το επίπεδο εμπιστοσύνης σε μια κοινότητα τόσο μεγαλύτερη η πιθανότητα της συνεργασίας. Και η συνεργασία η ίδια αναπαράγει την εμπιστοσύνη» (σελ. 171). Ομοίως η Ostrom (2000), από το χώρο της πολιτικής επιστήμης και με Νόμπελ Οικονομικών, υποστηρίζει ότι αντίθετα με το φυσικό κεφάλαιο, το κοινωνικό κεφάλαιο «δεν φθείρεται με τη χρήση αλλά μάλλον με τη μη χρήση. Το κοινωνικό κεφάλαιο μπορεί ... να βελτιωθεί με τη χρήση εφόσον οι συμμετέχοντες συνεχίζουν να κρατούν τις προγενέστερες υποχρεώσεις τους και να διατηρούν την αμοιβαιότητα και την εμπιστοσύνη... Η χρήση του κοινωνικού κεφαλαίου για έναν αρχικό σκοπό δημιουργεί αμοιβαίους όρους και τρόπους συσχέτισης και αλληλεπίδρασης μεταξύ ατόμων, οι οποίοι μπορούν συχνά να χρησιμοποιηθούν για να φέρουν σε πέρας εντελώς διαφορετικές συλλογικές δραστηριότητες σε πολύ χαμηλότερο κόστος εκκίνησης» (σελ. 179).

Ωστόσο η ανάλυση του Putnam δέχεται έντονη κριτική για τη 'ρομαντική' προσέγγισή της η οποία θέλει τις κοινωνικές νόρμες και δίκτυα να έχουν πάντα θετική επίδραση στην οικονομική δραστηριότητα και την κοινωνικο-οικονομική ανάπτυξη. Τείνει να παραβλέπει τις επιπτώσεις του ευρύτερου κοινωνικού και θεσμικού πλαισίου μέσα στο οποίο αναπτύσσονται οι νόρμες, τα δίκτυα, τα άτομα και οι ομάδες και το οποίο χαρακτηρίζεται από ιεραρχικές σχέσεις ισχύος και ανισότητας.

Ο Fine (2001), οικονομολόγος και επικριτής του κοινωνικού κεφαλαίου, παρατηρεί ότι λίγες μελέτες έχουν εξετάσει τα εμπόδια που θέτουν οι σχέσεις ισχύος και κοινωνικής

σύγκρουσης. Υποστηρίζει ότι τα κοινωνικά δίκτυα και οι νόρμες μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο εκμετάλλευσης και να χρησιμοποιηθούν για να στηρίξουν σχέσεις ισχύος και ανισότητες μέσα στην κοινωνία. Αναφέρεται σε μελέτες όπου οι ιεραρχικά οργανωμένες κοινωνικές δομές υποστηρίζουν σχέσεις σύμπραξης μεταξύ δημοσίων και ιδιωτικών φορέων που ενισχύουν σχέσεις πατρωνίας και όχι μορφές συμμετοχής ευρύτερων κοινωνικών ομάδων στα κοινά. Συνεπώς εκφράζει μια δυσπιστία στη δυνατότητα του κοινωνικού κεφαλαίου, ως διαδεδομένη εμπιστοσύνη και πολιτική δέσμευση, να υπερνικήσει συνθήκες σύγκρουσης και ισχύος, και να αντισταθεί στις διεισδυτικές δυνάμεις των ομάδων ειδικού συμφέροντος.

Ο Olson (1996), οικονομολόγος επίσης, μιλώντας για ομάδες ειδικού συμφέροντος, τις χαρακτηρίζει ως 'αναδιανεμητικούς συνασπισμούς' των οποίων σκοπός είναι να ανακατανεύμουν το μεγαλύτερο μέρος του εισοδήματος της κοινωνίας στους ίδιους καθιστώντας μια οικονομία λιγότερο παραγωγική και κοινωνικά αποδοτική (σελ. 75). Ο οικονομολόγος Streeten (2002) συζητά τις αρνητικές επιπτώσεις ορισμένων κοινωνικών οργανώσεων, τις οποίες αποκαλεί 'αντικοινωνικό κεφάλαιο'. Μερικές οργανώσεις, όπως οι αστικές συμμορίες, τα καρτέλ ναρκωτικών, τα συνδικάτα εγκλήματος, και οι ρατσιστικές ομάδες αποτελούν μέρος της αντι-κοινωνίας πολιτών που καταστέλλουν άλλες κοινωνικές ομάδες, και οδηγούν στην παρανομία, τη δωροδοκία, τη διαφθορά, το νεποτισμό, την ευνοιοκρατία και το έγκλημα. Υπό τις συνθήκες αυτές, τα θετικά αποτελέσματα των σχέσεων εντός των ομάδων υπέρ της συνεργασίας και το κοινό συμφέρον των μελών τους μπορούν να αντισταθμιστούν από τα αρνητικά αποτελέσματα των συγκρούσεων μεταξύ των ομάδων (σελ. 10-13).

Πολιτικοί επιστήμονες όπως η Levi (1996) και οι Rothstein και Stolle (2001, 2003) εξετάζουν θεωρητικά και εμπειρικά το ρόλο των κυβερνήσεων στην καλλιέργεια της εμπιστοσύνης μεταξύ των πολιτών. Ισχυρίζονται ότι το αίσθημα εμπιστοσύνης ενός ατόμου προς άλλα μέλη της κοινότητας (διαπροσωπική ή γενικευμένη εμπιστοσύνη) επηρεάζεται από τις αντιλήψεις που έχει σχετικά με το πόσο δίκαιοι και αποδοτικοί είναι οι θεσμοί διακυβέρνησης (θεσμική εμπιστοσύνη), οι οποίοι είναι αρμόδιοι για την εφαρμογή των νόμων και των μέτρων πολιτικής, καθώς επίσης για την παροχή εκπαίδευσης, κοινωνικής ασφάλισης, υγειονομικής περίθαλψης, προστασίας από το έγκλημα και τη δράση ομάδων ειδικού συμφέροντος.

Ο Rothstein (2003) επεξηγεί περαιτέρω τον αιτιώδη μηχανισμό μεταξύ θεσμικής και γενικευμένης εμπιστοσύνης, δίδοντας έμφαση σε τρεις διαστάσεις της γενικευμένης εμπιστοσύνης: (i) εάν είναι γνωστό ότι οι ανώτεροι δημόσιοι υπάλληλοι είναι διεφθαρμένοι, τότε το άτομο A θα συμπεράνει ότι δεν μπορεί να εμπιστευθεί τα άτομα στα οποία ανατίθεται η περιφρούρηση του δημόσιου συμφέροντος· (ii) εάν οι περισσότεροι άνθρωποι φαίνεται να συμμετέχουν στις άμεσες ή έμμεσες συναλλαγές με τους διεφθαρμένους ανώτερους υπαλλήλους της κυβέρνησης, το άτομο A θα συμπεράνει ότι δεν μπορεί να εμπιστευθεί τα περισσότερα άτομα· (iii) σε ένα τέτοιο σύστημα και προκειμένου να εξασφαλίσει πρόσβαση στα δημόσια αγαθά που θα

στηρίζουν την επιβίωση και ευημερία του, το άτομο Α θα αναγκαστεί να συμμετάσχει σε τέτοιες διεφθαρμένες συναλλαγές, ακόμη και αν είναι ενάντια στον ηθικό του/της προσανατολισμό (σελ. 59-60). Για την αποκατάσταση της θεσμικής και γενικευμένης εμπιστοσύνης ο συγγραφέας προτείνει την καθιέρωση νορμών και θεσμών που διασφαλίζουν τη διαφάνεια, τη δικαιοσύνη, τη συνέπεια και την αξιοπιστία των πολιτικών δεσμεύσεων που αναλαμβάνουν οι κρατικοί φορείς διακυβέρνησης. Την ίδια στιγμή, σύμφωνα με την Ostrom (2000), οι θεσμοί διακυβέρνησης μπορούν να διευκολύνουν τη δημιουργία κοινωνικού κεφαλαίου υπό τον όρο ότι προσφέρεται σημαντικός χώρος στους πολίτες να οργανώσουν θεσμούς αυτο-οργάνωσης και αυτο-διαχείρισης έξω από τη σφαίρα της δράσης του κράτους (σελ. 181-182). Δηλαδή η κρατική παρέμβαση δεν θα πρέπει να υπονομεύει και να παραγκωνίζει τις πρωτοβουλίες και τις συλλογικές δράσεις των πολιτών.

Πέρα από τις επιδράσεις των θεσμών διακυβέρνησης, θεωρείται επίσης ότι οι συνθήκες ανισότητας και φτώχειας αποθαρρύνουν τα άτομα να συνεργαστούν και να δράσουν συλλογικά. Μάλιστα τέτοιες περιστάσεις ασκούν αρνητική επίδραση στο κοινωνικό κεφάλαιο, όχι μόνο λόγω της απόλυτης φτώχειας, η οποία επηρεάζει αρνητικά τη φυσική δυνατότητα των ατόμων να ανταποκριθούν στο ρόλο τους ως κοινωνικοί δρώντες, αλλά και λόγω της σχετικής φτώχειας, η οποία δημιουργεί το αίσθημα της διάκρισης και της αδικίας, οδηγώντας σε δυσπιστία προς τους ανθρώπους, τη συλλογική δράση και την κοινωνία στο σύνολό της.

Όπως ισχυρίζεται ο Bourdieu (1986) το κοινωνικό κεφάλαιο δεν είναι ποτέ απολύτως ανεξάρτητο από τους οικονομικές ή πολιτιστικές συνθήκες, οι οποίες προσδιορίζονται από την άνιση κατανομή του κεφαλαίου και την κοινωνική θέση (τάξη) των ατόμων. Πολλές εμπειρικές μελέτες επιβεβαιώνουν πως διαφορές στην εκπαίδευση και το εισόδημα μεταξύ των ατόμων επηρεάζουν την πρόσβασή τους στο κοινωνικό κεφάλαιο: υψηλότερα επίπεδα εισοδήματος και εκπαίδευσης συχνά συνδέονται με υψηλότερα επίπεδα εμπιστοσύνης και συμμετοχής των ατόμων σε κοινωνικές οργανώσεις. Αυτό καλλιεργεί την άποψη ότι δεν μπορούν όλα τα άτομα να έχουν πρόσβαση στο απόθεμα του κοινωνικού κεφαλαίου το οποίο είναι διαθέσιμο σε μια κοινωνία, εξαιτίας του χαμηλού εισοδήματος ή άλλων χαρακτηριστικών που οδηγούν στον κοινωνικό αποκλεισμό. Ειδικότερα, για τη μέτρηση του κοινωνικού κεφαλαίου ο Bourdieu συνδυάζει στοιχεία για τη δομή των δικτύων και των κοινωνικών χαρακτηριστικών των μελών τους με μια ανάλυση του ευρύτερου ιστορικού, κοινωνικού και πολιτικού πλαισίου που καθορίζει τις δομές των δικτύων και τα χαρακτηριστικά των μελών τους (για λεπτομερέστερη ανάλυση βλ. Christoforou, 2014a, b, Eloire, 2015, Odabaş and Adaman, 2014).

Κατά συνέπεια, παράγοντες όπως οι διεφθαρμένες και αυταρχικές κυβερνήσεις, καθώς επίσης η ανισότητα και η κοινωνική διαίρεση φαίνεται να καλλιεργούν τη δυσπιστία προς το κράτος και τις οργανωμένες ομάδες, ώστε να ασκούν αρνητική επίδραση στη συλλογική δράση και την ανάπτυξη του κοινωνικού κεφαλαίου.

Εντούτοις, σύμφωνα με τον Fox (1996), πολιτικός επιστήμονας, η επέκταση μιας αυτόνομης κοινωνίας των πολιτών σε ένα αυταρχικό και σχισματικό περιβάλλον απαιτούν τη συνέργεια μεταξύ κράτους και κοινωνίας. Ο συγγραφέας αποκαλεί τη διαδικασία αυτή πολιτική κατασκευή του κοινωνικού κεφαλαίου. Οι μακροπρόθεσμες ειδικές μελέτες που διενεργεί ο συγγραφέας στην αγροτική περιφέρεια του Μεξικό αποκαλύπτουν ότι το κοινωνικό κεφάλαιο μπορεί να αναπτυχθεί από κοινού με τη συμμετοχή του κράτους και τους τοπικούς κοινωνικούς δρώντες, όπως οι τοπικές, περιφερειακές οργανώσεις. Στην προκειμένη περίπτωση, οι κρατικοί μεταρρυθμιστές από τη μια πλευρά δημιουργούν πολιτικές ευκαιρίες, κατόπιν της πίεσης που ασκούν οι τοπικές ομάδες για την εξασφάλιση των πολιτικών, αστικών και κοινωνικών δικαιωμάτων. Οι τοπικές ομάδες από την άλλη πλευρά παράγουν κοινές στρατηγικές, κοινές αξίες και κοινοί στόχους, κατόπιν της υποστήριξης εξωτερικών ομάδων (όπως διεθνείς οργανώσεις υπέρ των ανθρωπίνων δικαιωμάτων) και πεφωτισμένων ηγετών, οι οποίοι είναι πρόθυμοι να πληρώσουν το 'ανορθολογικό' αρχικό κόστος κινητοποίησης.

Ομοίως, ο κοινωνιολόγος Heller (1996) προσφέρει ενδείξεις ότι η συνέργεια κράτους-κοινωνίας μπορεί να παράγει κοινωνικό κεφάλαιο και ισότιμη ανάπτυξη ακόμη και στο πλαίσιο ενός περιβάλλοντος με βαθιά κοινωνική σύγκρουση και πολιτική πόλωση. Μελετώντας το μεταρρυθμιστικό κίνημα της πολιτικής συμμετοχής και της τοπικής διακυβέρνησης στην περιοχή της πολιτείας Κεράλα της Ινδίας, ο συγγραφέας παρατηρεί ότι η κινητοποίηση των εργατών της βιομηχανίας έχει οδηγήσει στην υιοθέτηση προοδευτικών πολιτικών και υψηλών επιπέδων ανάπτυξης, παρά την εχθρότητα που εκδηλώνεται από το εθνικό κράτος και τις κοινωνικές κάστες. Πράγματι, υποστηρίζει ότι «το υψηλό επίπεδο κοινωνικής ανάπτυξης και οι επιτυχείς αναδιανεμητικές μεταρρυθμίσεις είναι ένα άμεσο αποτέλεσμα αμοιβαία ενισχυόμενων αλληλεπιδράσεων μεταξύ ενός προγραμματικού εργατικού κινήματος και ενός δημοκρατικού κράτους» (σελ. 1055). Κατά συνέπεια, οι σχέσεις συνέργειας μεταξύ κράτους και κοινωνίας είναι σε θέση να δημιουργήσουν τις θεσμικές μορφές και τις πολιτικές εκείνες διαδικασίες που απαιτούνται για τη διαπραγμάτευση μεταξύ συλλογικοτήτων και τη συμφιλίωση των στόχων της ανακατανομής και της ανάπτυξης.

Γενικότερα θα λέγαμε ότι η εμφάνιση τέτοιων συλλογικών προσπαθειών όπως στο Μεξικό και την Ινδία προϋποθέτει ένα είδος κοινωνικού κεφαλαίου που στηρίζεται στις γενικευμένες νόρμες και τα δίκτυα συνεργασίας και συνέργειας μεταξύ κράτους και κοινωνίας. Αυτό με τη σειρά του εξαρτάται από το ιστορικό και θεσμικό πλαίσιο μέσα στο οποίο οι νόρμες και τα δίκτυα αναθεωρούνται και επαναπροσδιορίζονται, και το οποίο καθορίζεται από την αλληλεπίδραση των προσωπικών διαθέσεων και πεποιθήσεων με τις συλλογικές διαδικασίες της κοινωνικοποίησης και πολιτικής συμμετοχής. Τέτοιες αλλαγές αποδίδονται και ως κοινωνική καινοτομία.

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι υπάρχουν δύο προσεγγίσεις σχετικά με τους μηχανισμούς και τις πηγές δημιουργίας κοινωνικού κεφαλαίου: η μία είναι θεσμο-κεντρική (institution-centered) και η άλλη είναι κοινωνικο-κεντρική (social-centered). Η πρώτη σχετίζεται με την ικανότητα των δημοσίων θεσμών και του κράτους να επηρεάζουν το κοινωνικό κεφάλαιο μέσω της άσκησης πολιτικής. Η δεύτερη αναφέρεται στη σημασία των κοινωνικών και εθελοντικών οργανισμών και ενώσεων, ή γενικότερα σε δραστηριότητες της κοινωνικής οικονομίας ή της τρίτης σφαίρας της οικονομίας, να σφυρηλατούν δεσμούς μεταξύ των πολιτών και να επαναπροσδιορίζουν τα κίνητρα και τις προτεραιότητές τους προς συλλογικά μέσα και στόχους δράσης (Borzaga and Sforzi, 2014). Βεβαίως, η ιδέα της συνέργειας κράτους και κοινωνίας τονίζει την ανάγκη σύμπραξης ανάμεσα στους δημόσιους και ιδιωτικούς φορείς για την επίτευξη των βέλτιστων αναπτυξιακών αποτελεσμάτων. Όπως θα δούμε παρακάτω η κοινωνία, συμπεριλαμβανομένης της ιδιωτικής πρωτοβουλίας στην τρίτη σφαίρα και στις αγορές προϋποθέτει τη σύμπραξη με το κράτος για τη διασφάλιση του θεσμικού πλαισίου δράσης τους και την προώθηση μιας πολιτικής που συνδυάζει οικονομικές και κοινωνικές προτεραιότητες. Από την άλλη, το κράτος στηρίζεται στην ατομική και συλλογική δράση στην κοινωνία για είναι ενήμερο σχετικά με τις ανάγκες και τα προβλήματα του πληθυσμού και να προωθεί τις κατάλληλες μεταρρυθμίσεις για την αντιμετώπισή τους.

Εκείνο που έχει σημασία να τονίσουμε εδώ είναι ότι τα άτομα συμμετέχουν σε ομάδες και συνεργάζονται μεταξύ τους για ποικίλους λόγους πέραν των προσωπικών, οικονομικών οφελών που αποκομίζουν. Επί του θέματος αυτού, ο Arrow (2000) διατείνεται ότι «σημαντικό μέρος της ανταμοιβής που απολαμβάνουν τα άτομα από τις κοινωνικές αλληλεπιδράσεις είναι εγγενές, δηλ. η ίδια η αλληλεπίδραση είναι η ανταμοιβή, ή τουλάχιστον τα κίνητρα της αλληλεπίδρασης δεν είναι οικονομικά. Οι άνθρωποι μπορούν να αναζητήσουν εργασία μέσω των δικτύων φιλίας ή γνωριμιών, αλλά, σε πολλές περιπτώσεις, δεν συμμετέχουν στα δίκτυα για το σκοπό αυτό... (σελ. 3). Με άλλα λόγια, το κοινωνικό κεφάλαιο δεν δημιουργείται από τα άτομα για να εξασφαλίσει μόνο το προσωπικό οικονομικό τους όφελος· παράγεται επίσης ως αξία καθαυτή προκειμένου να συντηρήσει τη διαδεδομένη αμοιβαιότητα και συμμετοχή, μέσω της καλλιέργειας του αισθήματος της κοινοτικής και κοινωνικής υποχρέωσης, το οποίο εσωτερικοποιείται ως ηθική αξία και αξιολογείται μέσω της κοινωνικής αλληλεπίδρασης και της δημόσιας συζήτησης.

Για τον πολιτικό επιστήμονα Uphoff (2000) τα κίνητρα των ατόμων στη δημιουργία κοινωνικού κεφαλαίου είναι ένας συνδυασμός εξυπηρέτησης του ατομικού και συλλογικού συμφέροντος (σελ. 230-231). Από την άποψη αυτή, το κοινωνικό κεφάλαιο γίνεται αντιληπτό ως κάτι πολύ περισσότερο από ένα μόνο μέσο για τη διασφάλιση της αποτελεσματικότητας των οικονομικών συναλλαγών και την επιδίωξη του ίδιου οφέλους των ατόμων, όπως συνήθως παρουσιάζεται σε οικονομικές αναλύσεις (Becker, 1974, 1996, Glaeser et al., 1999, 2000). Στηρίζεται επίσης σε ένα

είδος αμοιβαίου σεβασμού, συμπάθειας,¹ κοινότητας και υποχρέωσης που απαιτούνται για την στήριξη γενικευμένων συμφερόντων μεταξύ ατόμων, καθώς και οριζόντιων δικτύων εμπιστοσύνης και συνεργασίας. Όπως αναφέρει ο Urrhoff (2000, σελ. 222):

«... η λέξη 'social' ['κοινωνικός']... συνδέεται με το ουσιαστικό 'society' ['κοινωνία'], το οποίο προέρχεται από τη λατινική λέξη *socius*, που καταδεικνύει το 'φίλο ή σύντροφο'. Αυτό υποδηλώνει ότι αρχικά προέρχεται από το φαινόμενο της *φιλίας*, που υπονοεί μια προσωπική σύνδεση, συνεργασία, αλληλεγγύη, αμοιβαίο σεβασμό και αίσθηση κοινού συμφέροντος. ... [Τ]ο καθοριστικό γνώρισμα της έννοιας 'κοινωνικός' είναι η ύπαρξη ενός *βαθμού αμοιβαιότητας, κοινής ταυτότητας, και συνεργασίας υπέρ του αμοιβαίου, και όχι μόνο προσωπικού, οφέλους.*»

Για παράδειγμα, σύμφωνα με τον Streeck (1998), η ανάπτυξη ορισμένων χωρών, όπως η Σκανδιναβία, στηρίχθηκε στο συντονισμό της δράσης μεταξύ βιομηχανίας και πολιτείας για τη διαμόρφωση στρατηγικών και πολιτικών ανάπτυξης, στο πλαίσιο μιας πολιτικής λογικής που αποβλέπει στην απασχόληση, τους μισθούς και τη δικαιοσύνη, παραμερίζοντας, αν χρειαστεί και κατά περίπτωση, την ανταγωνιστική λογική της οικονομικής αποτελεσματικότητας (σελ. 200-206, 208). Αυτό όχι μόνο προστατεύει τη συνοχή της κοινωνίας, αλλά συγχρόνως υποστηρίζει τη λειτουργία της οικονομίας (σελ. 208).

Γενικότερα, ο στόχος της κοινωνικής δικαιοσύνης στηρίζει και την οικονομική δραστηριότητα, επειδή θέτει τα όρια μέσα στα οποία λαμβάνει χώρα και διασφαλίζει την κοινωνική αλληλεπίδραση και την πολιτική παρέμβαση των πολιτών για την προώθηση κοινωνικών αξιών και συλλογικών πολιτικών (σελ. 198, 216). Όπως τονίζει ο Polanyi (1944) η οικονομία είναι αδύνατο να υπάρξει χωρίς την κοινωνία (σελ. 73). Η αποτελεσματική και δίκαιη λειτουργία των μηχανισμών της αγοράς προϋποθέτουν την αρχή της κοινωνικής προστασίας του ανθρώπου και του φυσικού του περιβάλλοντος, καθώς και της οργάνωσης της παραγωγής, με βάση τη νομοθεσία του κράτους και τη δραστηριοποίηση κοινωνικών οργανισμών (σελ. 132). Παρατηρούμε δηλ. ότι η έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου, που συνδυάζει οικονομικά και κοινωνικά κίνητρα, μέσα και στόχους, συνδέεται άρρηκτα με το πλαίσιο λειτουργίας και δράσης των φορέων της κοινωνικής οικονομίας και ιδιαίτερα των κοινωνικών επιχειρήσεων.

1Τη λέξη συμπάθεια χρησιμοποιούμε εδώ σύμφωνα με την ερμηνεία που προτείνει ο Adam Smith: «...Όσο εγωιστικό και αν θεωρηθεί ένα άτομο, υπάρχουν προφανώς ορισμένες αρχές στη φύση του, που τον κάνουν να δείχνει ενδιαφέρον για την τύχη των άλλων, και καθιστούν την ευτυχία τους απαραίτητη στο ίδιο, αν και δεν αντλεί τίποτα από αυτό παρά μόνο την ευχαρίστηση να το βλέπει...» από Adam Smith: *Η Θεωρία των Ηθικών Αισθημάτων*, D. D. Raphael και A.L. Macfie, Clarendon Press - Oxford, 1976, ΠΑΡΑΓΡΑΦΟΣ Ι: Για την Αίσθηση της Ευπρέπειας, CH. Ι: Για τη Συμπάθεια.

Το ΠΛΑΙΣΙΟ 2 συνοψίζει τους βασικούς παράγοντες δημιουργίας κοινωνικού κεφαλαίου που αναλύσαμε εδώ.

ΠΛΑΙΣΙΟ 2: ΠΩΣ ΔΗΜΙΟΥΡΓΕΙΤΑΙ ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ;

Το κοινωνικό κεφάλαιο:

είναι μια άυλη μορφή πόρων που βρίσκεται στις σχέσεις μεταξύ ατόμων αυξάνεται με τη χρήση και μειώνεται με τη μη χρήση

Το κοινωνικό κεφάλαιο επηρεάζεται από το πλαίσιο δράσης των ατόμων – το οικονομικό, κοινωνικό, πολιτικό, πολιτισμικό, και ιστορικό περιβάλλον.

Οι ανισότητες, διακρίσεις και βία σε βάρος κοινωνικών ομάδων και ο αποκλεισμός τους (π.χ., φτωχοί, γυναίκες, εθνικές μειονότητες, άτομα με ειδικές ανάγκες) καλλιεργούν δυσπιστία και περιορίζουν τις δυνατότητες συνεργασίας.

Οι σχέσεις των πολιτών με τους κρατικούς φορείς και, ιδιαίτερα ο αυταρχισμός, το έλλειμμα δημοκρατίας, η διαφθορά, η δράση ομάδων ειδικού συμφέροντος, η προσοδοθηρία, οι πελατειακές σχέσεις και η οικογενειοκρατία καλλιεργούν τη δυσπιστία ανάμεσα στους πολίτες και την απροθυμία να συνεργαστούν για την άσκηση πολιτικής υπέρ του δημόσιου συμφέροντος.

Άρα η ανάπτυξη γενικευμένων μορφών κοινωνικού κεφαλαίου προαπαιτεί την ύπαρξη ενός πλαισίου:

άμβλυνσης των κοινωνικών ανισοτήτων
συνέργειας μεταξύ κράτους και κοινωνίας

Το γεγονός αυτό προϋποθέτει συντονισμένες προσπάθειες εναντίων των ομάδων ειδικού συμφέροντος, των διακρίσεων και της αναποτελεσματικής διακυβέρνησης μέσα από:

την επιδίωξη της κοινωνικής και πολιτικής συμμετοχής
το διάλογο για την επανεκτίμηση και επαναπροσδιορισμό των κινήτρων, των νορμών, το δικτυακών δομών και προτύπων συμπεριφοράς

την προώθηση μέσων και στόχων υπέρ του δημοσίου συμφέροντος, της δικαιοσύνης και της αποτελεσματικότητας

θεσμικές μεταρρυθμίσεις και αλλαγές στις κοινωνικές σχέσεις, κοινωνική καινοτομία

κατανόηση της εγγενούς, ηθικής αξίας της συνεργασίας και της αλληλεγγύης πέρα από την αξία της ως μέσου επίτευξης ενός οικονομικού σκοπού

B. Δείκτες μέτρησης του κοινωνικού κεφαλαίου

1. Κλασικοί δείκτες

Η έννοια ή/και ο όρος 'κοινωνικό κεφάλαιο' εμφανίζονται ήδη από το 18^ο αιώνα (Farr, 2003, 2007, 2014, Christoforou, 2013). Μετά από τις μελέτες των κοινωνιολόγων Bourdieu (1986) και Coleman (1988), καθώς επίσης του πολιτικού επιστήμονα Putnam (1993), υπήρξε μια αναβίωση της έρευνας του κοινωνικού κεφαλαίου από τη δεκαετία του 1990. Οι μελέτες που προέκυψαν δίνουν έμφαση στη σημασία των κοινωνικών σχέσεων στην οικονομική συμπεριφορά. Ιδιαίτερα οι μελέτες του Putnam άσκησαν μεγάλη επιρροή στους δείκτες μέτρησης κοινωνικού κεφαλαίου. Κατά κανόνα χρησιμοποιεί δείκτες γενικευμένης εμπιστοσύνης, συνεταιριστικής δραστηριότητας και πολιτικής συμμετοχής ή συμμετοχής στα κοινά για να μετρήσει το απόθεμα του κοινωνικού κεφαλαίου που διαθέτει ένα άτομο, μία ομάδα ή μια περιφέρεια. Πρόκειται για δείκτες που εκφράζουν το βαθμό στον οποίο τα άτομα συμμετέχουν στον κοινωνικό και πολιτικό βίο, εκπληρώνουν τις υποχρεώσεις τους ως κοινωνικές και πολιτικές οντότητες, ως πολίτες και μέλη των κοινωνικών ομάδων. Οι εν λόγω δείκτες παρατίθενται στον ΠΛΑΙΣΙΟ 3.

ΠΛΑΙΣΙΟ 3: ΠΩΣ ΜΕΤΡΑΜΕ ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ;

Δείκτες οργάνωσης της κοινοτικής ζωής

Μέλος μιας τοπικής οργάνωσης

Πλήθος κοινωνικών οργάνωσεων ανά πληθυσμό 1000 ατόμων

Μέσος αριθμός συνεδριάσεων των οργανισμών με τη συμμετοχή των μελών τους

Μέσος αριθμός μελών των οργανώσεων

Δείκτες ενασχόλησης με τα κοινά

Συμμετοχή στις προεδρικές εκλογές ή σε δημοψηφίσματα

Παρακολούθηση δημόσιων συζητήσεων που αφορούν την πόλη ή το σχολείο

Ανάγνωση εφημερίδων και ενημέρωση για την επικαιρότητα

Δείκτες εθελοντισμού της κοινότητας

Πλήθος μη-κερδοσκοπικών ενώσεων ανά πληθυσμό 1000 ατόμων

Μέση συχνότητα συμμετοχής σε κάποιο κοινοτικό πρόγραμμα

Μέση συχνότητα άσκησης εθελοντικής εργασίας

Είδος συμμετοχής: ενεργή (σε δραστηριότητες του οργανισμού) ή παθητική (δωρεές, ενημέρωση μέσω εντύπων ή διαδικτύου)

Δείκτες άτυπης κοινωνικότητας

Χρόνος που αφιερώνεται για επισκέψεις σε φίλους

Μέση συχνότητα πρόσκλησης φίλων στο σπίτι

Δείκτες κοινωνικής εμπιστοσύνης

Συμφωνείτε ότι «οι περισσότεροι άνθρωποι μπορούν να εμπιστευθούν τους άλλους;»

Συμφωνείτε ότι «οι περισσότεροι άνθρωποι είναι έντιμοι;»

Δείκτες συμπεριφοράς των πολιτών

Δικαιολογείτε την παραβίαση κανόνων οδικής κυκλοφορίας, τη φοροδιαφυγή, τη δωροδοκία, απορρίμματα στο δρόμο

Εκτιμάτε ότι οι συμπολίτες σας παραβιάζουν κανόνες οδικής κυκλοφορίας, φοροδιαφεύγουν, δωροδοκούν, λερώνουν το περιβάλλον

Πηγή: Putnam (1993, 2000)

Προκειμένου να μετρήσουν το απόθεμα κοινωνικού κεφαλαίου σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο, οι περισσότερες εμπειρικές έρευνες χρησιμοποιούν δείκτες ίδιους ή παρόμοιους με αυτούς που καταγράφονται στο ΠΛΑΙΣΙΟ 3 (Narayan και Cassidy, 2001). Όπως υποστηρίζουν οι Woolcock και Narayan (2000), η λίστα αυτή βασικά δείχνει ότι δεν είναι δυνατόν να υπάρξει ένας μοναδικός, ενιαίος δείκτης κοινωνικού κεφαλαίου. Σύμφωνα με τους συγγραφείς, αυτό οφείλεται σε διάφορους λόγους:

- i. οι πλέον περιεκτικοί ορισμοί του κοινωνικού κεφαλαίου είναι πολυδιάστατοι, καθώς ενσωματώνουν διαφορετικά επίπεδα (μικρο-, μεσο- και μακρο-επίπεδο), διαφορετικές μονάδες (άτομα, ομάδες και περιοχές / χώρες), διαφορετικούς τύπους (εμπιστοσύνη, νόρμες και δίκτυα), και διαφορετικά πολιτιστικά / ιστορικά πλαίσια (οικογένειες, φυλετικές / εθνικές ομάδες και κράτη).
- ii. η φύση και η μορφή του κοινωνικού κεφαλαίου μεταβάλλονται διαχρονικά καθώς η ισορροπία μετατοπίζεται μεταξύ άτυπων δικτύων και τυπικών οργανώσεων και θεσμών, τόσο στις παραδοσιακές, λιγότερο αναπτυγμένες κοινωνίες, όσο και στις σύγχρονες αναπτυγμένες χώρες. και
- iii. οι δείκτες βασίζονται συνήθως σε μια σειρά από κατά προσέγγιση στοιχεία που συγκεντρώθηκαν από διαφορετικές βάσεις δεδομένων² για να αποδώσουν το απόθεμα του κοινωνικού κεφαλαίου, διότι υπάρχουν λίγες διαχρονικές και διαχωρικές δειγματοληπτικές έρευνες σχεδιασμένες σκόπιμα για τη μέτρηση του κοινωνικού κεφαλαίου σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο (σελ. 239).

Εντούτοις, υπάρχουν μελέτες, σύμφωνα με τις οποίες οι διάφοροι αυτοί δείκτες κοινωνικού κεφαλαίου απεικονίζουν μόνο ένα μίγμα ανόμοιων ιδεών που ενσωματώνονται σε έναν και μοναδικό όρο, αυτού του κοινωνικού κεφαλαίου (βλ., για παράδειγμα, Fine, 2001, Durlauf, 2002, Sobel, 2002, Durlauf και Fafchamps, 2004).

---

² Για παράδειγμα, το General Social Survey που πραγματοποιείται στις ΗΠΑ, και το αντίστοιχό του στην Ευρώπη, δηλαδή το European Social Survey, καθώς και το World Value Survey που χρησιμοποιείται στις περισσότερες συγκριτικές μελέτες του κοινωνικού κεφαλαίου.

Οι απόψεις αυτές υποστηρίζουν ότι η πληθώρα των ορισμών και μεθόδων που έχουν υιοθετηθεί για να περιγράψουν και να αξιολογήσουν το κοινωνικό κεφάλαιο, το έχουν μετατρέψει σε έννοια κενού περιεχομένου, ευμετάβλητη ή ακόμα και περιττή στην απόδοση της επιρροής που έχει το κοινωνικό περιβάλλον στην οικονομική συμπεριφορά και αποτελεσματικότητα. Ειδικότερα, διατείνονται ότι οι ορισμοί και οι δείκτες κοινωνικού κεφαλαίου τείνουν να συγχέουν διαφορετικές και συχνά συγκρουόμενες ή ασυμβίβαστες πτυχές του κοινωνικού κεφαλαίου:

- i. τα 'καλά' και 'κακά' είδη κοινωνικού κεφαλαίου, όταν συμπεριλαμβάνει τόσο τα καρτέλ που συμμετέχουν στις δραστηριότητες προσοδοθηρίας και μονοπώλησης της παραγωγής, όσο και τις χορωδίες που συνέρχονται για τη συναναστροφή (κουτσομπολιό) ή για να απολαύσουν μουσική
- ii. τις 'αιτίες' και τις 'επιπτώσεις' του κοινωνικού κεφαλαίου, όταν ενσωματώνει τόσο στις εισροές (εμπιστοσύνη και κανόνες), όσο και στα αποτελέσματα (συμμετοχική συμπεριφορά και σχηματισμό ομάδων) της συλλογικής δράσης και της συνεργασίας
- iii. τις 'λειτουργικές' και 'αιτιώδεις' πλευρές του κοινωνικού κεφαλαίου, όταν υποθέτει ότι οι νόρμες και τα δίκτυα κατασκευάζονται ώστε να διευκολύνουν τη συνεργασία και την αποτελεσματικότητα, και παράλληλα δέχεται ότι οι νόρμες και τα δίκτυα υποκινούνται πρωταρχικά από άλλους παράγοντες ώστε η συνεργασία και αποτελεσματικότητα να είναι «υποπροϊόντα» τους
- iv. τις 'ποιοτικές' και 'ποσοτικές' πτυχές του κοινωνικού κεφαλαίου, όταν το μέγεθος της εμπιστοσύνης ή το πλήθος των μελών μιας ομάδας χρησιμοποιούνται για την ποσοτική αξιολόγηση του κοινωνικού κεφαλαίου ενός ατόμου, μιας ομάδας ή μιας περιφέρειας, με περιορισμένη συχνά αναφορά στα ποιοτικά χαρακτηριστικά των ομάδων, των κινήτρων και επιπτώσεών τους και
- v. τις 'περιγραφικές' και 'κανονιστικές' ερμηνείες του κοινωνικού κεφαλαίου, όταν άλλοτε επιδιώκεται για ένα οικονομικό στόχο σε ένα πλαίσιο ορθολογικής συμπεριφοράς δηλ. μιας τεχνικής, αντικειμενικής ανάλυσης κόστους-οφέλους, και άλλοτε για την εγγενή του αξία που διαμορφώνεται στα πλαίσια μηχανισμών κοινωνικοποίησης και πολιτικής συζήτησης.

Στο σημείο αυτό υποστηρίζουμε ότι η πολυδιάστατη έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου δεν είναι η αδυναμία του αλλά η δύναμή του. Αν επιχειρήσουμε να εστιάσουμε την ανάλυσή μας σε μεμονωμένες πλευρές του κοινωνικού κεφαλαίου, το αποτέλεσμα θα είναι να αγνοήσουμε την έμφυτη πολυπλοκότητα των κοινωνικών σχέσεων και να οδηγηθούμε σε εσφαλμένες ερμηνείες για τη φύση τους και την επίδρασή τους στην οικονομική συμπεριφορά, υιοθετώντας και εφαρμόζοντας ακατάλληλα μέτρα πολιτικής

για την επέκταση του κοινωνικού κεφαλαίου και της κοινωνικο-οικονομικής ανάπτυξης. Για παράδειγμα, υπάρχει εκτεταμένη βιβλιογραφία σχετικά με τις αποτυχίες ορισμένων μικρο-πιστωτικών δικτύων που εγκαθιδρύθηκαν σε χώρες του Τρίτου Κόσμου και χρηματοδοτήθηκαν από διεθνείς οργανισμούς για την αντιμετώπιση της φτώχειας και την ενδυνάμωση κοινωνικά αποκλεισμένων ομάδων, όπως οι γυναίκες. Αν και δόθηκε έμφαση και κατευθύνθηκαν πόροι στην αύξηση του κοινωνικού κεφαλαίου, υπήρχαν περιπτώσεις όπου τα δίκτυα αυτά δεν λειτούργησαν αποτελεσματικά και δεν πέτυχαν τους στόχους τους. Πολλές μελέτες αποδίδουν το αποτέλεσμα αυτό στο γεγονός ότι τα μέτρα που λαμβάνονταν για την αύξηση του αριθμού των γυναικών που γίνονταν μέλη των δικτύων αυτών δεν έλαβαν υπόψη το ευρύτερο κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο που χαρακτηριζόταν από ανισότητες και διακρίσεις σε βάρος των γυναικών. Έτσι στα δίκτυα αυτά συχνά εμφανίζονταν το φαινόμενο οι άντρες αντί οι γυναίκες να έχουν τη διοίκηση των δικτύων αυτών και τη διαχείριση των πόρων, αναπαράγοντας στο πλαίσιο των εσωτερικών δομών διακυβέρνησής τους τις πατριαρχικές δομές ισχύος στην κοινωνία. Καταλήγουν οι μελέτες αυτές ότι μέτρα αύξησης των μελών θα πρέπει να συνοδεύονται και από μέτρα αναθεώρησης των ιεραρχικών κοινωνικών δομών, δηλ. από μέτρα κοινωνικής καινοτομίας. Άρα οφείλουμε να αναγνωρίσουμε ότι:

- i. όταν τα άτομα συνεργάζονται για να παρέχουν κοινωνικά αγαθά (συμπεριλαμβανομένων των νορμών και των δικτύων για τον έλεγχο και την ανάπτυξη της συμμετοχικής συμπεριφοράς) στηρίζονται σε διάφορους λόγους – οικονομικούς, κοινωνικούς και ηθικούς
- ii. ο τρόπος με τον οποίο το κοινωνικό κεφάλαιο αναπτύσσεται και επηρεάζει την οικονομική συμπεριφορά και την κοινωνικο-οικονομική ανάπτυξη εξαρτάται από το ευρύτερο πολιτιστικό / ιστορικό πλαίσιο που καθορίζει την ικανότητα των ανθρώπων να συμμετέχουν και να οργανώνουν τη συλλογική τους δράση, καθώς και να αξιολογούν και να αλλάζουν τις αξίες και τους στόχους τους
- iii. η πολλαπλότητα των κινήτρων και των ιδεών υπέρ της συλλογικής δράσης απαιτεί την κοινωνική αλληλεπίδραση και δημόσια συζήτηση, οι οποίες δίνουν σε άτομα και ομάδες την ευκαιρία να εκφράσουν τις ανάγκες τους και να διατυπώσουν τις στρατηγικές τους για ευρύτερους συλλογικούς σκοπούς και στόχους άσκησης πολιτικής όπως στο πεδίο της ανάπτυξης.

Εν τέλει, στην καλύτερη περίπτωση μπορούμε να στηριχθούμε σε δείκτες που πλησιάζουν το κοινωνικό κεφάλαιο μόνο κατά προσέγγιση. Ένα μεγάλο μέρος του κοινωνικού κεφαλαίου αντανακλά στοιχεία ποιοτικά και λανθάνοντα που ενυπάρχουν στις σχέσεις μεταξύ ανθρώπων, ώστε η μέτρηση και ταξινόμηση του κοινωνικού κεφαλαίου να καθίσταται εγχείρημα δύσκολο (Field 2004, σελ. 124). Αλλιώς θα μπορούσαμε να δούμε τους δείκτες που απαρτίζουν τον κατάλογο του ανωτέρω πίνακα ως δακτυλικά αποτυπώματα που αφήνει το κοινωνικό κεφάλαιο: οι δείκτες αν

και δεν αποτελούν το ίδιο το χέρι, μπορούν να χρησιμοποιηθούν για να εντοπίσουν τον «κάτοχό» τους. Στη συνέχεια περιγράφουμε ορισμένες απόπειρες που έχουν γίνει και στη σύγχρονη βιβλιογραφία για ην απόδοση των ιδιαιτεροτήτων που χαρακτηρίζουν το κεφάλαιο.

3. Μια ταξινόμηση των διαστάσεων του κοινωνικού κεφαλαίου

Στην προσπάθειά τους να διακρίνουν και να συνεκτιμήσουν την πολλαπλότητα των κινήτρων και στόχων, καθώς και τις κοινωνικές ανισότητες και σχέσεις ισχύος, δηλ. το πλαίσιο μέσα στο οποίο διαμορφώνεται η συνεργατική συμπεριφορά των ανθρώπων, ερευνητές αναγνωρίζουν και μετρούν διάφορες πλευρές του κοινωνικού κεφαλαίου και κατασκευάζουν σχετικούς δείκτες. Για παράδειγμα, προσπαθούν να αναλύσουν:

- i. την ιεραρχία τους μηχανισμούς λήψης αποφάσεων και τη δομή των δικτύων,
- ii. το είδος των κανόνων ή νορμών που ορίζουν τη συμπεριφορά των ατόμων ως μέλη των δικτύων και ως πολίτες της κοινότητας, και
- iii. τη μορφή της εμπιστοσύνης που εκφράζουν τα άτομα σε άλλα μέλη, σε μη μέλη, και στους θεσμούς διακυβέρνησης εντός και εκτός δικτύων.

Οι δείκτες που περιγράψαμε στην προηγούμενη ενότητα χαρακτηρίζουν κυρίως την πρώιμη φάση της εμπειρικής έρευνας του κοινωνικού κεφαλαίου στα τέλη του 20^{ου} αιώνα και στηρίζονται σε δευτερογενή ανάλυση στοιχείων από γνωστές βάσεις δεδομένων που προορίζονται για τη μελέτη των κοινωνικών αξιών και συμπεριφορών ιστορικά μεταξύ χωρών (π.χ., World Values Surveys, European Values Surveys, General Social Surveys, European Social Surveys). Πρόσφατες έρευνες εστιάζουν το ενδιαφέρον τους σε μελέτες περίπτωσης και μελέτες πεδίου για τη συγκέντρωση και επεξεργασία στοιχείων που εστιάζουν στα ζητήματα της μορφής των δικτύων, των νορμών και της εμπιστοσύνης και της συνδυαστικής τους επίδρασης στην κοινωνικο-οικονομική ανάπτυξη.

Μια τυπική διάκριση που εφαρμόζεται στη βιβλιογραφία του κοινωνικού κεφαλαίου είναι μεταξύ γενικευμένων και ειδικευμένων μορφών εμπιστοσύνης και συνεργασίας (generalized and particularized forms of trust and cooperation). Όπως σημειώνει ο Uslaner (2000): «άτομα γενικευμένης εμπιστοσύνης εκφράζουν την εμπιστοσύνη τους σε όλους, ενώ άτομα ειδικευμένης εμπιστοσύνης εκδηλώνουν εμπιστοσύνη μόνο σε ανθρώπους που γνωρίζουν καλά» (CH 3., σελ. 4). Ο Putnam (1993) υποστηρίζει ότι προκειμένου να στηρίξουμε την κοινοτική συνοχή και τη συλλογική δράση ισχυροί 'διαπροσωπικοί' δεσμοί, όπως οι σχέσεις συγγένειας και φιλίας, είναι λιγότερο σημαντικοί από τους 'αδύναμους' δεσμούς, όπως η συμμετοχή σε κοινωνικές οργανώσεις, στην επίλυση προβλημάτων συλλογικής δράσης σε ευρύτερο κοινοτικό επίπεδο: οι αδύναμοι δεσμοί είναι πιθανότερο να συνδέουν μεταξύ τους τα μέλη διαφορετικών μικρών ομάδων, ενισχύοντας έτσι τους δεσμούς μεταξύ ομάδων μέσα στην κοινότητα (σελ. 175).

Τα πλεονεκτήματα των 'αδύναμων' δεσμών πέρα από τους ισχυρούς δεσμούς συγγένειας και φιλίας επισημαίνει και ο κοινωνιολόγος Granovetter (1973). Σε ακραίες περιπτώσεις, σημειώνει ο Putnam, οι ισχυροί δεσμοί οδηγούν σε νεποτισμό (οικογενειοκρατία), όπου η αφοσίωση στους οικογενειακούς στόχους και ανάγκες αγνοεί τις νόρμες και τα δίκτυα υπέρ του ευρύτερου δημόσιου συμφέροντος, όπως συμβαίνει με τη μαφία στη Νότια Ιταλία (1993, σελ. 88, 177). Με άλλα λόγια, όπου οι οικογενειακοί δεσμοί είναι πάρα πολύ ισχυροί μπορούν να εκτοπίσουν τους ευρύτερους δεσμούς μέσα στην κοινότητα, αποτρέποντας τη διάδοση της συνεργασίας μεταξύ των πολιτών για την κοινωνικο-οικονομική ανάπτυξη. Για παράδειγμα, η Karakoulaki (2002) υποστηρίζει ότι οι λιγότερο αναπτυγμένες περιφέρειες στη Βόρεια Ελλάδα χαρακτηρίζονται από εταιρίες που στηρίζονται στην οικογένεια και επομένως δεν επεκτείνουν τη συνεργασία σε κοινωνικά δίκτυα με άλλες εταιρίες ή δημόσιους φορείς, ώστε να είναι ανίκανες να επωφεληθούν από τις ευκαιρίες εσωτερικοποίησης και βελτίωσης του τεχνικού και οργανωτικού κεφαλαίου που διατίθεται έξω από την οικογένεια.³

Ωστόσο, οι ειδικευμένες μορφές εμπιστοσύνης και συνεργασίας δεν προσδιορίζονται μονάχα από τους δεσμούς συγγένειας μπορούν να συμπεριλάβουν ομάδες, οι οποίες είναι εσωστρεφείς και κάνουν διακρίσεις σε βάρος των συμφερόντων και των αναγκών άλλων ομάδων. Υπό το πρίσμα αυτό, διακρίνουμε το κοινωνικό κεφάλαιο που γεφυρώνει σχέσεις μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών ομάδων (bridging social capital), και το κοινωνικό κεφάλαιο που ενισχύει δεσμούς μεταξύ των μελών της ίδιας ομάδας (bonding social capital). Σύμφωνα με τον Putnam (2000), ορισμένες μορφές κοινωνικού κεφαλαίου χαρακτηρίζονται από εσωστρέφεια, ώστε να λειτουργούν ως αποκλειστικές και ομοιογενείς ομάδες, όπως οι μειονοτικές ομάδες. Πρόκειται για κοινωνικό κεφάλαιο που ενισχύει τους δεσμούς εντός της ομάδας. Άλλα δίκτυα είναι πιο εξωστρεφή και συμπεριλαμβάνουν άτομα διαφορετικών κοινωνικών ομάδων, όπως οι ομάδες υπεράσπισης δικαιωμάτων. Πρόκειται για κοινωνικό κεφάλαιο που γεφυρώνει τις σχέσεις μεταξύ ομάδων. Ο Putnam υποστηρίζει ότι υπάρχουν οφέλη και από τους δύο αυτούς τύπους κοινωνικού κεφαλαίου: το «κοινωνικό κεφάλαιο που

3Αυτό δε σημαίνει ότι η αμοιβαιότητα και οι σχέσεις που αναπτύσσονται μέσα στις οικογενειακές ή φιλικές σχέσεις είναι κακές. Σύμφωνα με Whiteley (2000), οι ειδικευμένες και γενικευμένες μορφές εμπιστοσύνης αλληλεπιδρούν μεταξύ τους: η γενικευμένη εμπιστοσύνη μπορεί γίνει αντιληπτή ως εξωτερικότητα που προκύπτει από την ειδικευμένη εμπιστοσύνη, καθώς τα άτομα μαθαίνουν να εμπιστεύονται πρωτίστως στο πλαίσιο της οικογένειας. κατόπιν το σχολείο, η κοινότητα και οι εθελοντικές οργανώσεις διαδραματίζουν έναν ρόλο στην ενίσχυση και στήριξη της εμπιστοσύνης. Ομοίως, η Karakoulaki καταγράφει τη σημασία των οικογενειακών σχέσεων στη δημιουργία μιας πλατφόρμας για την επέκταση των οικονομικών δραστηριοτήτων και των διεπιχειρησιακών σχέσεων της τοπικής βιομηχανίας. Ωστόσο, εφιστά την προσοχή μας στο γεγονός ότι «το οικογενειακό κεφάλαιο μπορεί να υπάρχει και να είναι αρκετά σημαντικό για τη δομή της κοινωνίας, αλλά την ίδια στιγμή μπορεί να περιορίσει ή ακόμα και να αποτρέψει την ενδυνάμωση του κοινωνικού κεφαλαίου» (2002, σελ. 3).

ενδυναμώνει τους εσωτερικούς δεσμούς είναι καλό για την στήριξη της αμοιβαιότητας και την κινητοποίηση της αλληλεγγύης. ... Αντίθετα, τα δίκτυα που γεφυρώνουν σχέσεις μεταξύ ομάδων είναι καλύτερα για τη διασύνδεση με εξωτερικά πλεονεκτήματα και για τη διάχυση πληροφοριών» (1993, σελ. 22).

Ο κοινωνιολόγος Woolcock (2002) συμφωνεί ότι και οι δύο τύποι είναι σημαντικοί για την επίτευξη κοινωνικο-οικονομικής ανάπτυξης. Αλλά πρόκειται για τύπους κοινωνικού κεφαλαίου που χαρακτηρίζονται από οριζόντιες σχέσεις μεταξύ των ατόμων. Ο Woolcock τονίζει το συμπληρωματικό ρόλο ενός τρίτου τύπου κοινωνικού κεφαλαίου που χαρακτηρίζεται από κάθετες σχέσεις μεταξύ των ατόμων, δηλ. συνδέει τα μέλη των ομάδων με άτομα τα οποία κατέχουν θέσεις ισχύος, ώστε να αποκτούν πρόσβαση σε πόρους, ιδέες και πληροφορίες από τυπικούς θεσμούς πέραν της κοινότητας, όπως το κράτος, οι τράπεζες και τα δικαστήρια (σελ. 23). Ο τύπος αυτός κοινωνικού κεφαλαίου συνήθως περιλαμβάνει τους μεταρρυθμιστές και τους θεσμούς που βρίσκονται στα ανώτερα κλιμάκια της διοικητικής εξουσίας (*linking social capital*). Προάγει τη συνέργεια μεταξύ κράτους και κοινωνίας, που όπως είδαμε παραπάνω, επηρεάζει την αποδοτικότητα των επιχειρήσεων και της οικονομίας. Για παράδειγμα, το φαινόμενο της φτώχειας στις αναπτυσσόμενες χώρες θα μπορούσε να γίνει κατανοητή μέσα σε ένα πλαίσιο στο οποίο οι δεσμοί εντός της κοινωνικής ομάδας είναι ισχυροί (βάσει συγγενικών, φυλετικών και θρησκευτικών δεσμών), ενώ οι δεσμοί μεταξύ των διαφορετικών ομάδων είναι περιορισμένοι (λόγω της φυσικής, κοινωνικής ή φυλετικής απόστασης) και οι δεσμοί με του θεσμούς άσκησης πολιτικής είναι ανύπαρκτοι (ιδιαίτερα στην περίπτωση αναποτελεσματικών και αυταρχικών κυβερνήσεων) (σελ. 23-24). Αυτό θα μπορούσε να ισχύει και για τις ανεπτυγμένες χώρες, όπου οι κοινωνικά αποκλεισμένες ομάδες που αντιμετωπίζουν τη φτώχεια ή τη διάκριση (εξαιτίας λ.χ. της φυλής ή του φύλου) θα πρέπει να οικοδομήσουν δεσμούς μεταξύ των μελών τους, καθώς επίσης με ομάδες που στηρίζουν τα δικαιώματά τους, προκειμένου να εκφράσουν τις ανάγκες τους προς την κοινωνία και ιδιαίτερα προς το κράτος για την προώθηση των απαραίτητων μεταρρυθμίσεων και την επίλυση σημαντικών κοινωνικών προβλημάτων.

Μια άλλη διάκριση του κοινωνικού κεφαλαίου που περιγράφεται από τον Uphoff (2000) αφορά τη διάκριση μεταξύ *γνωστικών και δομικών μορφών κοινωνικού κεφαλαίου* (*cognitive and structural social capital*). Οι γνωστικές μορφές κοινωνικού κεφαλαίου προέρχονται από νοητικές διεργασίες και ιδέες, που ενισχύονται από την κουλτούρα και την ιδεολογία, και περιλαμβάνουν τις νόρμες, τις αξίες, τις στάσεις και τις πεποιθήσεις των ατόμων απέναντι στην εμπιστοσύνη, την αμοιβαιότητα, τη συνεργασία και την αλληλεγγύη. Οι δομικές μορφές κοινωνικού κεφαλαίου περιλαμβάνουν μορφές κοινωνικής οργάνωσης όπως οι ρόλοι, οι κανόνες, και οι διαδικασίες, και συνδέονται με τη δομή των δικτύων (π.χ. σύστημα κυρώσεων και ανταμοιβών, μηχανισμοί λήψης αποφάσεων και διακυβέρνησης). Ακόμα κι αν οι δομικές μορφές προέρχονται λίγο ως πολύ από γνωστικές μορφές, αντανακλούν πιο αντικειμενικές και παρατηρήσιμες σχέσεις. Επιπλέον, και οι δύο τύποι κοινωνικού

κεφαλαίου απαιτούνται για να ενισχύσουν τη συνεργασία. Είναι αλήθεια ότι οι δομικές μορφές που εντυπώνονται στους ρόλους και τους κανόνες στη διαδικασία λήψης αποφάσεων και ανταλλαγής πόρων διευκολύνουν τη συλλογική δράση με την ενίσχυση και τη συστηματοποίηση των συμφωνιών και της προδιάθεσης για συλλογική δράση. Εντούτοις, ο Urhoff υποστηρίζει ότι η κοινωνική οργάνωση είναι λιγότερο δαπανηρή και συχνά αποτελεσματικότερη σε περιπτώσεις στις οποίες η συνεργασία υποκινείται από τις γνωστικές μορφές κοινωνικού κεφαλαίου που δημιουργούν ανατροφοδοτούμενες προσδοκίες, παρά από υλικά κίνητρα ή καταναγκασμό (2000, σελ. 218-221, 240-242).

Στο ΠΛΑΙΣΙΟ 4 παρατίθενται οι διαστάσεις του κοινωνικού κεφαλαίου που περιγράψαμε στην ενότητα αυτή. Οι κατηγορίες αυτές εφαρμόζονται σε πρόσφατες εμπειρικές μελέτες των Pisani and Franceschetti (2011) και Pisani et al. (2013), οι οποίοι τις χρησιμοποιούν για την αποτίμηση του κοινωνικού κεφαλαίου στα αναπτυξιακά προγράμματα LEADER. Τα προγράμματα αυτά που χρηματοδοτούνται από την Ευρωπαϊκή Ένωση και αποσκοπούν στην τοπική ανάπτυξη μη-αστικών περιοχών βάσει μιας νεο-ενδογενούς προσέγγισης που στηρίζεται: i) στην κινητοποίηση τοπικών οικολογικών και πολιτιστικών πόρων, ii) τις συνεργασίες και τα δίκτυα εντός και μεταξύ κοινοτήτων και περιφερειών, iii) τις συμπράξεις ιδιωτικών και δημόσιων φορέων, iv) την πολυ-τομεακή επένδυση και δραστηριότητα πέρα του αγροτικού τομέα, και v) την πολυ-επίπεδη διακυβέρνηση. Με άλλα λόγια, η κοινωνική καινοτομία έχει κεντρική θέση στην εφαρμογή των προγραμμάτων αυτών ενώ το κοινωνικό κεφάλαιο αποκτά μεγάλη σημασία λόγω της δυνατότητάς του να καλλιεργεί τις νόρμες και τα δίκτυα που απαιτούνται για τη δημιουργία συνεργασιών και συμπράξεων. Με βάση ένα δείγμα τοπικών κοινοτήτων στην Ιταλική επικράτεια, η ερευνητική αυτή ομάδα μετρά το κοινωνικό κεφάλαιο των ομάδων που δημιουργούνται στα πλαίσια των προγραμμάτων αυτών και προσφέρουν ενδείξεις ότι ομάδες οι οποίες συνδυάζουν δίκτυα μεταξύ και εντός ομάδων, καθώς και γνωστικά και δομικά στοιχεία, είναι πιο αποτελεσματικά στην εφαρμογή των προγραμμάτων και τη βελτίωση της τοπικής ανάπτυξης. Δυσκολίες συνήθως προέρχονται από τη δράση ομάδων ειδικού συμφέροντος, κάθετα οργανωμένα δίκτυα, συγκεντρωτικές δομές διακυβέρνησης της χώρας, δίκτυα πελατειακών σχέσεων και οικογενειοκρατίας.

Τέλος, οι μελέτες αυτές δείχνουν ότι η εκ των υστέρων αξιολόγηση (ex-post evaluation) των προγραμμάτων αυτών από την Ευρωπαϊκή Ένωση δίνουν έμφαση στο αποτέλεσμα του κοινωνικού κεφαλαίου και της κοινωνικής καινοτομίας, και λιγότερο στις ίδιες τις διαδικασίες που χρειάζονται για την οικοδόμηση των συνεργασιών και συμπράξεων. Ως συνέπεια, παραβλέπει τις δυσκολίες που δημιουργούνται από τις ιεραρχικές κοινωνικές και πολιτικές δομές, τις ανισότητες και σχέσεις ισχύος. Με άλλα λόγια, ενώ οι επίσημες αξιολογήσεις επικαλούνται τον ορισμό του Bourdieu και τη σημασία που δίνει στις κοινωνικές ανισότητες και τις σχέσεις ισχύος, δεν εφαρμόζουν τη μεθοδολογία του που εμπεριέχει την ανάλυση του ιστορικού, κοινωνικού και πολιτικού πλαισίου εντός των οποίων αναπτύσσονται οι νόρμες και τα δίκτυα και

αλληλεπιδρούν τα άτομα και οι ομάδες (βλ. επίσης Christoforou and Pisani, forthcoming). Στην Ενότητα Β εξετάζουμε εκτενέστερα τη σχέση κοινωνικού κεφαλαίου και ανάπτυξης βάσει του ιστορικού και πολιτικού υπόβαθρου που καθορίζει και τις έννοιες και την εξέλιξη των φαινομένων αυτών.

ΠΛΑΙΣΙΟ 4: ΤΑΞΙΝΟΜΗΣΗ ΔΙΑΣΤΑΣΕΩΝ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

Κοινωνικό κεφάλαιο εντός ομάδων (Bonding social capital)

Ισχυροί δεσμοί εντός των ομάδων

Μεταξύ ατόμων με **παρόμοια συμφέροντα και χαρακτηριστικά** (π.χ., συγγενείς, φίλοι) και **διαπροσωπικές επαφές**

Στη βάση **αξιών αμοιβαιότητας και ειδικευμένης εμπιστοσύνης**

Κοινωνικό κεφάλαιο μεταξύ ομάδων (Bridging social capital)

Χαλαρότερους δεσμούς **μεταξύ διαφορετικών ομάδων**

Μεταξύ ατόμων με **διαφορετικά συμφέροντα και χαρακτηριστικά**, αλλά με **ευρύτερους κοινούς στόχους** ως μέλη μιας (φανταστικής) κοινότητας, χωρίς απαραίτητα διαπροσωπική επικοινωνία

Στη βάση **αξιών αλληλεγγύης και γενικευμένης εμπιστοσύνης**

Κοινωνικό κεφάλαιο μεταξύ κοινωνίας και κράτους (Linking social capital)

Σχέσεις των κοινωνικών ομάδων με **άτομα και ομάδες σε θέσεις εξουσίας** (π.χ., πεδίο άσκησης πολιτικής)

Κάθετες σχέσεις

Δομικό κοινωνικό κεφάλαιο (Structural social capital)

Καθιερωμένοι **ρόλοι, κανόνες και διαδικασίες** διακυβέρνησης και συμμετοχής

Είναι **σαφέστατα προσδιορισμένοι και κοινά αποδεκτοί**

Συνδέονται με τη **δομή των κοινωνικών δικτύων**

Γνωστικό κοινωνικό κεφάλαιο (Cognitive social capital)

Νόρμες, αξίες, στάσεις και πεποιθήσεις

Περισσότερο **άμορφα και λιγότερο σταθερά**

Διαπροσωπική εμπιστοσύνη (Interpersonal trust)

Μεταξύ ατόμων μέσα στην κοινωνία

Σημαντικό σε **μικρο-επίπεδο**

Μείωση του συναλλακτικού κόστους και την αποκατάσταση της καλής πίστωσης στις συμβατικές σχέσεις

Θεσμική εμπιστοσύνη (Institutional trust)

Εμπιστοσύνη στους δημόσιους θεσμούς

Σημαντικό σε **μακρο-επίπεδο**

Διασφαλίζεται από τη **διαφάνεια, νομιμότητα και λογοδοσία** των δημόσιων λειτουργιών

Διασφαλίζει την **αποδοτικότητα στην άσκηση πολιτικής** και την **κοινωνική και πολιτική σταθερότητα και συνοχή**

4. Το κοινωνικό κεφάλαιο είναι «κεφάλαιο»;

Μέχρι στιγμής η ανάλυσή μας επικεντρώθηκε στο «κοινωνικό» κομμάτι του κοινωνικού κεφαλαίου. Αλλά κάποιος μπορεί να αναρωτηθεί: είναι «κεφάλαιο»;

Υπάρχει έντονη συζήτηση για το αν μπορούμε να χρησιμοποιούμε τον όρο «κεφάλαιο» για να αποδώσουμε πρότυπα συμπεριφοράς όπως η εμπιστοσύνη, η αμοιβαιότητα και η συνεργασία, έστω και μεταφορικά.

Τις αντιρρήσεις του εξέφρασε πολύ νωρίς ο Solow (2000), όταν αναρωτήθηκε πώς μπορεί κανείς να μετρήσει την αξία ή την απόδοση του κοινωνικού κεφαλαίου. Στην περίπτωση του φυσικού ή ακόμα και του ανθρώπινου κεφαλαίου, υποστηρίζει ο συγγραφέας, είναι λίγο πολύ σαφές πώς μια εταιρία ή ένα κράτος επαυξάνει το απόθεμα κεφαλαίου που διαθέτει, όταν χτίζει εργοστάσια, κατασκευάζει μηχανές, ή διαχειρίζεται την κατάρτιση του εργατικού δυναμικού. Για να αξιολογήσει κανείς το ποσοστό απόδοσης του φυσικού ή ανθρώπινου κεφαλαίου μπορεί να υπολογίσει τις αποδοχές του ως μέρος της αξίας του, βάσει ορισμένων μεθόδων λογιστικής που αναφέρονται σε τιμές αγοράς και χρηματοοικονομικούς δείκτες. Αντίθετα, η ασάφεια και η αοριστία που ενέχουν οι κοινωνικοί πόροι με δυσκολία προσφέρουν μια βάση για μεθόδους λογιστικής που θα επιτρέψουν εκτιμήσεις του ποσοστού απόδοσής τους (σελ. 6-7). Ωστόσο, παρατηρούμε ότι, ακόμη και στην περίπτωση του φυσικού και ανθρώπινου κεφαλαίου, η αξία τους δεν θα μπορούσε να αποδοθεί πλήρως από τις τιμές της αγοράς, δηλ. από τα επιτόκια ή τους αποτελεσματικούς μισθούς. Για παράδειγμα, οι επενδύσεις σε ανθρώπινο κεφάλαιο, υπό τη μορφή εκπαίδευσης και κατάρτισης, θα μπορούσαν να πραγματοποιούνται για την εγγενή τους αξία που συνδέεται με την κοινωνική αξία της γνώσης, της επιστήμης και της έρευνας.

Οι Robison, Schmid και Siles (2002) παραδέχονται ότι δεν επιδοκιμάζουν όλοι τη χρήση του όρου «κεφάλαιο» για να αποδώσουν τα δίκτυα, τις νόρμες και τις επιπτώσεις τους στη λειτουργία των επιχειρήσεων και της οικονομίας (σελ. 7). Εντούτοις, διερευνούν τη χρησιμότητα ενός τέτοιου όρου μεταφορικά, θέτοντας το ερώτημα εάν το κοινωνικό κεφάλαιο κατέχει μερικές από τις τυπικές ιδιότητες του φυσικού κεφαλαίου (σελ. 18). Για τους εν λόγω συγγραφείς, το κοινωνικό κεφάλαιο διαθέτει ορισμένα από τα χαρακτηριστικά του φυσικού κεφαλαίου, όπως (σελ. 8-17):

- i. η *ικανότητα μετασχηματισμού*, δηλ. η ικανότητα να μετασχηματίζονται εισροές (εμπιστοσύνη και συνεργασία, συμπάθεια και υποχρέωση) σε εκροές (οικονομικές και κοινωνικές υπηρεσίες)
- ii. *διάρκεια*, δηλ. διατηρεί την ταυτότητά του μετά από και κατά τη διάρκεια παροχής υπηρεσιών
- iii. *αξιοπιστία*, η οποία αφορά την προβλεψιμότητα της παροχής υπηρεσιών κεφαλαίου, από την άποψη της έκτασης στο χρόνο και της έντασης
- iv. *ευκαιρίες επένδυσης* που συνδέονται με τη δημιουργία αμοιβαία επωφελούς συνεργασίας και κοινωνικών δεσμών (δηλ. κοινά γνωρίσματα, ιδιότητες, τρόποι ζωής, πεποιθήσεις και αξίες) και
- v. τη *δυνατότητα κληροδότησης* (alienability), δεδομένου ότι μπορεί να μεταφερθεί από μια γενιά σε άλλη μέσω των εξωτερικοτήτων που παράγει και της διαδικασίας της κοινωνικοποίησης.

Αξιοσημείωτο είναι, προς απάντηση των επιφυλάξεων του Solow, ότι οι μέθοδοι λογιστικής έχουν πλέον βελτιωθεί ώστε να μπορούμε να αξιολογήσουμε τόσο τις ποσοτικές όσο και τις ποιοτικές πτυχές των κεφαλαιακών πόρων. Ο Emerson (2000) εισαγάγει την έννοια της κοινωνικής λογιστικής στη μελέτη του κοινωνικού κεφαλαίου και εφαρμόζει τη μέθοδο αυτή σε μια σειρά μη-κερδοσκοπικών οργανώσεων. Έχει χρησιμοποιηθεί επίσης από τον Evans (2000) για να μετρήσει το απόθεμα του κοινωνικού κεφαλαίου ενός δείγματος κοινωνικών επιχειρήσεων σε διάφορες τοπικές κοινότητες στην Ευρώπη.

Η μέθοδος αυτή χρησιμοποιείται από διάφορες εταιρίες από τη δεκαετία του 1970, ιδιαίτερα στο ΗΒ (Evans, 2000). Σε γενικές γραμμές, περιλαμβάνει τη συστηματική αξιολόγηση της οικονομικής καθώς επίσης της κοινωνικής συμβολής ενός οργανισμού ή επιχείρησης σε όλα τα μέλη της κοινότητας. Μια τέτοια αξιολόγηση περιλαμβάνει τη σύνταξη «ισολογισμών» που καταγράφουν, για παράδειγμα, το ποσοστό των ατόμων με ειδικές ανάγκες που απασχολούνται σε έναν οργανισμό ή μια επιχείρηση και πώς αυτό έχει επηρεάσει πτυχές ανάπτυξης και ευημερίας σε κοινοτικό επίπεδο (με τη μείωση της ανεργίας των ατόμων με ειδικές ανάγκες και τον περιορισμό του ποσού δημοσίων πόρων που απαιτούνται για την κοινωνική ασφάλιση των ατόμων αυτών), αλλά και σε ατομικό επίπεδο (με τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου, υγείας, αυτάρκειας και αυτοπεποίθησης των απασχολούμενων ατόμων με ειδικές ανάγκες). Για τον Evans ο σαφέστερος και πληρέστερος ορισμός της κοινωνικής λογιστικής δίδεται από τον Geddes (1991, σελ. 265):

«Η κοινωνική λογιστική γίνεται καλύτερα κατανοητή ως αντίδραση ενάντια σε παραδοσιακές αρχές και πρακτικές λογιστικής. Αυτές εστιάζουν στη χρηματοοικονομική βιωσιμότητα και κερδοφορία της μεμονωμένης οικονομικής επιχείρησης. Αντίθετα, η κοινωνική λογιστική, προτείνει μια ευρύτερη χρηματοοικονομική και οικονομική άποψη, πέρα από τη μεμονωμένη επιχείρηση... Η κοινωνική λογιστική θέτει άλλους στόχους παράλληλα με, ή στη θέση της, χρηματοοικονομικής κερδοφορίας... Επιπλέον η κοινωνική λογιστική επιχειρεί να ενσωματώσει όχι μόνο οικονομικές και χρηματικές μεταβλητές αλλά και – όπως υποδηλώνει το όνομά της – κοινωνικές μεταβλητές, συμπεριλαμβανομένων ορισμένων που ενδέχεται να μην ποσοτικοποιούνται σε χρηματικούς όρους»

Αξίζει να αναφέρουμε ότι για τον Emerson όλες οι εταιρίες, κερδοσκοπικές και μη, εμπεριέχουν κοινωνική και χρηματοπιστωτική/οικονομική αξία, ανεξάρτητα από τη νομική τους υπόσταση τους (κερδοσκοπική ή μη-κερδοσκοπική) (σελ. 6). Υποστηρίζει ότι η κεντρική φύση της επένδυσης και της απόδοσης δεν είναι μια ανταλλακτική σχέση μεταξύ του κοινωνικού και οικονομικού συμφέροντος, αλλά είναι μάλλον η αναζήτηση μιας αξιολογικής πρότασης που απαρτίζεται και από τα δυο (σελ. 26). Μια τέτοια αξιολογική πρόταση ενσωματώνει και βεβαιώνει τη μέγιστη κοινωνική και οικονομική αξία που μπορεί να πραγματοποιηθεί στο πλαίσιο μιας

μεμονωμένης εταιρίας ή μιας κοινότητας. Και αυτή η αξιολογική πρόταση πρέπει να διαμορφώνεται σύμφωνα με όλους όσους μετέχουν στην επένδυση ή επηρεάζονται από αυτή (σελ. 26). Είναι επομένως απαραίτητο, όπως υποστηρίζει ο Emerson, να προταθούν νέοι τρόποι μέτρησης και αξιολόγησης της απόδοσης μιας επένδυσης πέρα από τις παραδοσιακές μεθόδους λογιστικής που αντιλαμβάνονται έναν κόσμο καθοδηγούμενο αποκλειστικά τα οικονομικά κέρδη και τους οικονομικούς νόμους (σελ. 39). Απαντώντας σε ισχυρισμούς σύμφωνα με τους οποίους το κοινωνικό κεφάλαιο δεν ποσοτικοποιείται, ο Emerson δεν διστάζει να πει ότι «στην πραγματικότητα, είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε την αξία όλων των πραγμάτων και την αξία του τίποτα» (σελ. 28).

Θεωρούμε ότι το κοινωνικό κεφάλαιο παραμένει ένα χρήσιμο εργαλείο στην οικονομική ανάλυση, επειδή φέρνει στο προσκήνιο το ρόλο των θεσμών, των νορμών και των δικτύων στην παραγωγή των αναπτυξιακών και κοινωνικών οφελών. Γενικότερα, για τους σκοπούς της παρούσας ανάλυσής μας, υιοθετούμε την άποψη που εκφράζεται από τον Field (2004, σελ. 70):

«Ο παραλληλισμός με το χρηματικό κεφάλαιο ή το φυσικό κεφάλαιο είναι σκόπιμος, και υπονοεί ότι το κοινωνικό κεφάλαιο παράγει αποδόσεις που ωφελούν με κάποιο τρόπο τους κατόχους του. Στη χαλαρή και γενικότερη διατύπωσή του, το κοινωνικό κεφάλαιο ορίζεται ως ένας πόρος, ο οποίος μπορεί να χρησιμοποιηθεί από τους δρώντες για να τους βοηθήσει να πετύχουν τους στόχους τους. Σε μια πιο φιλόδοξη απόδοση του όρου, η έννοια του κεφαλαίου εκλαμβάνεται κυριολεκτικά, ως παραγωγική επένδυση που ενσωματώνεται σε κοινωνικές σχέσεις, γεγονός που οδηγεί σε μετρήσιμες αποδόσεις που ωφελούν εκείνους που πραγματοποίησαν την επένδυση... Σε κάθε περίπτωση, όμως, η ύπαρξη των θετικών οφελών είναι εκείνο που μας επιτρέπει να χρησιμοποιήσουμε τη γλώσσα του κεφαλαίου».

Επομένως, το κοινωνικό κεφάλαιο μας εφιστά την προσοχή στο ρόλο των θεσμών, νορμών και δικτύων στη διαμόρφωση της δομής του οικονομικού συστήματος, της παραγωγικότητας και της διανομής των πόρων. Επιπλέον, μας επιτρέπει να αντιληφθούμε ότι τα στοιχεία αυτά λειτουργούν όχι μόνο για να αναπαραγάγουν και να διαιωνίσουν ένα ορισμένο πρότυπο παραγωγής και ανακατανομής, αλλά για να δημιουργήσουν ένα δημόσιο χώρο διαλόγου στα πλαίσια του οποίου τα άτομα και οι ομάδες συζητούν για τις τρέχουσες συνθήκες και προωθούν κοινούς στόχους, οι οποίοι μπορεί να είναι πιο αποτελεσματικοί και πιο δίκαιοι. Πάραυτα, οι κοινωνικοί πόροι μπορούν να έχουν τόσο θετικές όσο και αρνητικές επιδράσεις στην κοινωνικο-οικονομική ανάπτυξη (Streeten, 2002, σελ. 11). Στην ενότητα που ακολουθεί, καθορίζουμε τις συνθήκες υπό τις οποίες το κοινωνικό κεφάλαιο μπορεί χρησιμοποιηθεί ευμενώς και να ενισχύσει την ανάπτυξη.

3. ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

A. Ο ρόλος των κοινωνικών δεσμών και θεσμών στην ανάπτυξη

1. Ανάπτυξη ως μεγέθυνση

Από την απαρχή της οικονομικής ανάλυσης οι ερευνητές προσπαθούν να απαντήσουν στο εξής ερώτημα: ποιοι παράγοντες προσδιορίζουν ή αυξάνουν τον πλούτο των εθνών; Πράγματι, όπως λέει ο οικονομολόγος και Νομπελίστας Οικονομικών Sen (1988), τα προβλήματα ανάπτυξης των χωρών ήταν εκείνα που έδωσαν ώθηση στη διερεύνηση οικονομικών θεμάτων γενικότερα (σελ. 10).

Στη σύγχρονη οικονομική επιστήμη, η ανάπτυξη συχνά θεωρείται ταυτόσημη με την έννοια της οικονομικής μεγέθυνσης, δηλ. την ποσοστιαία μεταβολή του προϊόντος ή του εισοδήματος που μετράται με την ποσοστιαία μεταβολή του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος (ΑΕΠ). Η θεωρία οικονομικής μεγέθυνσης προβάλλει τη σημασία της απελευθέρωσης των εγχώριων και διεθνών αγορών και της αποτελεσματικότητας των αγορών για την ανάπτυξη. Σε ένα τέτοιο περιβάλλον, το υπόδειγμα του Solow (1956, 1957) αποδίδει τις διαφορές στο επίπεδο οικονομικής μεγέθυνσης μεταξύ διαφορετικών χωρών και χρονικών περιόδων στην τεχνολογική πρόοδο. Μάλιστα εμπειρικές εκτιμήσεις δείχνουν ότι η τεχνολογική πρόοδος εξηγεί το μεγαλύτερο μέρος της ποσοστιαίας μεταβολής του προϊόντος, δεδομένης της ποσοστιαίας μεταβολής του αποθέματος εργασίας και (φυσικού) κεφαλαίου στην οικονομία.

Διάφορες μελέτες συνδέουν την τεχνολογική πρόοδο με διαφορετικά επίπεδα γνώσης και επένδυσης σε ανθρώπινο κεφάλαιο, αλλά και με διαφορές στην οργάνωση της παραγωγής, τους κοινωνικούς κανόνες, τους πολιτικούς θεσμούς και τις δημόσιες παροχές (Pack, 1994, σελ. 60, 66, 67). Ο North (1994) μιλά για το ρόλο των θεσμών, πολιτικών και οικονομικών, όπως οι κανόνες, οι νόμοι, οι συμβάσεις, η ιδεολογία και οι πεποιθήσεις, οι οποίοι θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ως ένα πλαίσιο κινήτρων για την κοινωνία και ως προσδιοριστικό παράγοντα της ανάπτυξης (σελ. 359).

Ειδικότερα, υπάρχουν υποδείγματα μεγέθυνσης που συμπεριλαμβάνουν το κοινωνικό κεφάλαιο, υπό τη μορφή της εμπιστοσύνης, της συμμετοχής σε κοινωνικές ομάδες ή της συμμετοχής στα κοινά. Η λογική είναι ότι το κοινωνικό κεφάλαιο οδηγεί σε οικονομική μεγέθυνση μέσα από: (i) τη μείωση του συναλλακτικού κόστους και του κόστους ελέγχου, (ii) την ενίσχυση της αξιοπιστίας των δημοσίων θεσμών και του κράτους, (iii) την προώθηση της καινοτομίας και της παροχής δημοσίων αγαθών, και (iv) την ενίσχυση της κοινωνικής και πολιτικής συμμετοχής των πολιτών. Εμπειρικές μελέτες παρέχουν ενδείξεις υπέρ της θετικής και στατιστικά σημαντικής επίδρασης

του κοινωνικού κεφαλαίου στο μέσο ρυθμό αύξησης του κατά κεφαλήν ΑΕΠ (π.χ. Helliwell και Putnam, 1995, Knack και Keefer, 1997, Whiteley, 2000, Zak και Knack, 2001, Beugelsdijk και Schaik, 2005). Το γεγονός αυτό παραπέμπει στην άποψη ότι οι πολιτικές επέκτασης του κοινωνικού κεφαλαίου στις υπανάπτυκτες κοινωνίες θα μπορούσαν να βελτιώσουν τις οικονομικές τους επιδόσεις.

Άλλες μελέτες αποκαλύπτουν ότι η απελευθέρωση της αγοράς και το διεθνές εμπόριο από μόνα τους δεν θα μπορούσαν να υπερβούν τους περιορισμούς της φτώχειας και ανισότητας. Για παράδειγμα, η Adelman (1999) καταγράφει πρόσφατες μελέτες που αναφέρουν ότι τα τρέχοντα προβλήματα της Ρωσίας κατά τη διαδικασία μετάβασης στην οικονομία της αγοράς έχουν τις ρίζες τους στις κοινωνικές δομές που επικρατούσαν υπό τους τσάρους, τους ευγενείς και καταπιεσμένους δουλοπάροικους, στοιχεία τα οποία αποτυπώνονται στις πολιτιστικές τάσεις των ρώσων και δυσχεραίνουν τις συμπράξεις μεταξύ εργασίας, διοίκησης και κυβέρνησης, και τη μεταξύ τους εμπιστοσύνη και την αμοιβαιότητα (σελ. 3, υποσημείωση 1). Συγκρίνει την περίπτωση αυτή με το παράδειγμα της ισόρροπης αναπτυξιακής διαδικασίας που προωθήθηκε από τις μικρές, πλούσιες σε κοινωνικό κεφάλαιο χώρες του Βελγίου, της Δανίας, της Ολλανδίας, της Σουηδίας και της Ελβετίας. Η Adelman υποστηρίζει ότι λόγω του μικρού μεγέθους των χωρών αυτών ήταν εξαρτημένες από τις εξαγωγές και την έμφαση στη βελτίωση της παραγωγικότητας σε όλους τους κλάδους· αλλά ο ρόλος των κυβερνήσεων και της κοινωνίας πολιτών ήταν κρίσιμος στην ανάπτυξη της δημοκρατίας, των θεσμών αγοράς και των ανθρωπίνων πόρων (σελ. 16).

Επομένως, τονίζει η Adelman, «η πολιτική ανάπτυξης απαιτεί μια πιο σύνθετη κατανόηση των κοινωνικών συστημάτων που συνδυάζουν οικονομικούς, κοινωνικούς, πολιτιστικούς και πολιτικούς θεσμούς και τις διαχρονικές αλληλεπι-δράσεις τους» (σελ. 4). Ειδικότερα, επισημαίνει ότι ο βαθμός θεσμικής και πολιτικής ευελιξίας που επιτρέπει στις κυβερνήσεις να εφαρμόσουν τις κατάλληλες στρατηγικές ανάπτυξης δεν εξαρτάται μόνο από έννοιες της αύξησης τους προϊόντος ή του υλικού πλούτου, ή από την απελευθέρωση της αγοράς και την ελάχιστη κρατική παρέμβαση. Εξαρτάται κυρίως από (1999, σελ. 24):

«... τη φύση των πολιτικών θεσμών και την επιρροή της κοινωνίας πολιτών στην πολιτεία ... Τα μέτρα πολιτικής και οι θεσμοί διαμορφώνονται από την ταυτότητα, την επιρροή και τα συμφέροντα της πολιτικής ελίτ και από το πώς η κυβέρνηση αλληλεπιδρά με την κοινωνία των πολιτών».

Με άλλα λόγια, το κοινωνικό κεφάλαιο, που εμφανίζεται ως νόρμες και δίκτυα εμπιστοσύνης, συνεργασίας και αμοιβαιότητας, και ιδιαίτερα ως σχέσεις συνέργειας μεταξύ κράτους και κοινωνίας, είναι συνεπέστερο με μια ευρύτερη έννοια της ανάπτυξης που λαμβάνει υπόψη τους στόχους και τις πολιτικές πέρα από την επέκταση της παραγωγής και των αγορών, και συνεκτιμά την παραγωγή δημοσίων

αγαθών και την εξυπηρέτηση κοινωνικών αναγκών. Επομένως, προκειμένου να ερευνηθεί η επίδραση του κοινωνικού κεφαλαίου στην ανάπτυξη, με την ευρύτερή της έννοια, θα πρέπει να εισαγάγουμε ένα εναλλακτικό πλαίσιο που αντιλαμβάνεται την ανάπτυξη ως ατομική ευημερία, κοινωνικό μετασχηματισμό και πολιτική συμμετοχή. Ένα τέτοιο πλαίσιο ενσωματώνεται στην προσέγγιση των ανθρωπίνων ικανοτήτων, που παρουσιάζουμε αμέσως παρακάτω.

2. Ανάπτυξη ως ανάγκες και δυνατότητες

Κατά τη δεκαετία του 1980, το πρωτοποριακό έργο του οικονομολόγου Sen (1980) και της φιλοσόφου και νομικού Nussbaum (1988) οδήγησε σε μια μετατόπιση της έρευνας της ανάπτυξης προς τη σημασία της καλλιέργειας των ανθρωπίνων ικανοτήτων. Σύμφωνα με τη φιλόσοφο και οικονομολόγο Robeyns (2005), η προσέγγιση των ανθρωπίνων ικανοτήτων (human capabilities) αντιλαμβάνεται τους στόχους της ευημερίας, δικαιοσύνης και ανάπτυξης από την άποψη της επέκτασης των ικανοτήτων των ανθρώπων να λειτουργήσουν, δηλ. των ευκαιριών που διατίθενται στα άτομα να αναλάβουν με τρόπο αποδοτικό δραστηριότητες στις οποίες επιθυμούν να μετέχουν, ώστε να είναι οι άνθρωποι που επιθυμούν να είναι (σελ. 94-96). Οι εν λόγω δραστηριότητες, οι οποίες αποκαλούνται ανθρώπινες λειτουργίες (human functionings or flourishings), αποτελούν «ό,τι καθιστά τη ζωή πολύτιμη», ώστε να περιλαμβάνουν «το να εργάζεσαι, να ξεκουράζεσαι, να ξέρεις γράμματα, να είσαι υγιής, να είσαι μέρος μιας κοινότητας, να απολαμβάνεις σεβασμό, και ούτω καθεξής» (σελ. 95).

Τελικά, εκείνο το οποίο αποκτά σημασία είναι οι άνθρωποι να έχουν τις ελευθερίες εκείνες που απαιτούνται για να ζήσουν τη ζωή που τους δίνει νόημα και αξία. Αυτό έρχεται σε αντίθεση με απόψεις που επικεντρώνονται στη χρησιμότητα ή την ικανοποίηση των προτιμήσεων των ανθρώπων, στο εισόδημα, τις δαπάνες, και την κατανάλωση (σελ. 94). Ως εκ τούτου, όπως σημειώνει η Robeyns, η προσέγγιση των ανθρωπίνων ικανοτήτων αξιολογεί τα μέτρα πολιτικής σύμφωνα με την επίδρασή τους στις ικανότητες των ανθρώπων (2005, σελ. 96):

«Ρωτά εάν οι άνθρωποι είναι υγιείς, και εάν τα μέσα ή οι πόροι που είναι απαραίτητα για την ικανότητα αυτή υπάρχουν και είναι διαθέσιμα, όπως το καθαρό νερό, η πρόσβαση σε γιατρούς, η προστασία από μολύνσεις και ασθένειες, και η βασική γνώση σχετικά με ζητήματα υγείας. Ρωτά εάν οι άνθρωποι τρέφονται καλά, και εάν οι συνθήκες για την ικανότητα αυτή, όπως η κατοχή ικανοποιητικών αποθεμάτων τροφίμων και προνόμια διατροφής, ικανοποιούνται. Ρωτά εάν οι άνθρωποι έχουν πρόσβαση σε ένα υψηλής ποιότητας εκπαιδευτικό σύστημα, στην πραγματική πολιτική συμμετοχή, στις κοινοτικές δραστηριότητες που στηρίζουν τους ανθρώπους να αντιμετωπίσουν τους αγώνες της καθημερινής ζωής και που ενθαρρύνουν τις πραγματικές φιλίες».

Για να εξασφαλίσουν οι άνθρωποι τις ικανότητες αυτές, τα μέτρα πολιτικής πρέπει να επικεντρωθούν τόσο στη διάθεση των οικονομικών πόρων και την επέκταση της οικονομικής παραγωγής όσο και στην καθιέρωση κοινωνικών και πολιτικών δεσμών και θεσμών για την προστασία της ελευθερίας της σκέψης, την πολιτική συμμετοχή, και την παραγωγή δημοσίων αγαθών (όπως η παροχή δημόσιας υγειονομικής περίθαλψης και εκπαίδευσης) (σελ. 96). Πρακτικά τα μέτρα αυτά μπορεί να περιλαμβάνουν:

- i. τη μεταρρύθμιση γης ή τη φορολογία για την ανακατανομή του εισοδήματος τις δημόσιες επενδύσεις σε έργα υποδομής
- ii. χρηματοπιστωτικούς θεσμούς και δραστηριότητες E&A για την αύξηση της παραγωγικότητας στη γεωργία και τη βιομηχανία
- iii. δημόσιες παροχές στην υγεία, την εκπαίδευση και την κοινωνική πρόνοια και
- iv. τη κοινωνική συμμετοχή στην κινητοποίηση και την ανακατανομή των πόρων.

Οι προσεγγίσεις αυτές δέχονται ότι τα μέτρα αυτά μπορεί να εφαρμόζονται από το κράτος πρόνοιας στις εύπορες κοινωνίες, ή από τις κυβερνήσεις και τις μη-κυβερνητικές οργανώσεις στις αναπτυσσόμενες χώρες (σελ. 94, 101). Το σημαντικότερο είναι, προσθέτει η Robeyns, ότι η προσέγγιση των ανθρωπίνων ικανοτήτων συνηγορεί υπέρ της αξιολόγησης του πολιτικού, κοινωνικού και πολιτιστικού πλαισίου μέσα στο οποίο η οικονομική παραγωγή, η κοινωνική αλληλεπίδραση και οι ατομικές επιλογές λαμβάνουν χώρα (σελ. 99). Με αυτόν τον τρόπο, η επιλογή του συνόλου των ανθρωπίνων ικανοτήτων, καθώς και των εισροών που απατούνται για την εξασφάλιση των ικανοτήτων αυτών, αποτελεί έργο ηθικού στοχασμού και δημόσιας συζήτησης.

Η θεωρία της οικονομικής μεγέθυνσης αναγνωρίζει τα θεσμικά προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι αναπτυσσόμενες χώρες, και οι οποίες χαρακτηρίζονται από την έλλειψη δημοκρατίας και το χαμηλό επίπεδο διαβίωσης, που επιδεινώνονται συχνά στα αρχικά στάδια της οικονομικής μεγέθυνσης. Εντούτοις, διαφέρει από τις προσεγγίσεις των ανθρωπίνων ικανοτήτων στο βαθμό που προτείνει να λύσει τα προβλήματα αυτά δίδοντας προτεραιότητα στην επέκταση των αγορών και τη συσσώρευση κεφαλαίου, παρά στην ικανοποίηση των βασικών αναγκών του πληθυσμού και στην επέκταση των ανθρωπίνων λειτουργιών. Ειδικότερα, οι δύο αυτές προσεγγίσεις διαφέρουν ριζικά ως προς τον τρόπο που ερμηνεύουν *τα μέσα και τους στόχους* της ανάπτυξης, καθώς *τα αίτια και τα αιτιατά* της ανάπτυξης, οδηγώντας σε διαφορετικές ερμηνείες και πολιτικές ανάπτυξης. Οι διαφορές συνοψίζονται στο ΠΛΑΙΣΙΟ 5.

ΠΛΑΙΣΙΟ 5	ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΜΕΓΕΘΥΝΣΗ	ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ
<p>Μέσα και στόχους</p>	<p>Προτεραιότητα στην αύξηση τους προϊόντος και του υλικού πλούτου</p> <p>Διαβίωση εξασφαλίζεται με αύξηση των επενδύσεων, της παραγωγικότητας και αποτελεσματικότητας των αγορών</p> <p>Σημασία στην επέκταση αγορών και τη συσσώρευση κεφαλαίου</p> <p>Το κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο λειτουργεί ως μέσο για τη μεγέθυνση</p> <p>Ποσοτικές διαστάσεις της ανάπτυξης</p>	<p>Αξία στον μη-υλικό πλούτο: υγεία, εκπαίδευση, και ευημερία</p> <p>Διαβίωση εξαρτάται επίσης από τις ανθρώπινες ανάγκες, ευκαιρίες και ικανότητες</p> <p>Σημασία την πολιτική συμμετοχή και τις κοινωνικές σχέσεις</p> <p>Το κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο αποτελούν μέρος της ανάπτυξης</p> <p>Ποιοτικές διαστάσεις της ανάπτυξης</p>
<p>Αίτια και αιτιατά</p>	<p>Οι ατελείς συνθήκες των αγορών ελαχιστοποιούνται με την ελεύθερη ιδιωτική πρωτοβουλία</p> <p>Η μεγέθυνση θα φέρει τις απαραίτητες κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές, όπως την αποκατάσταση της ισότητας και της δημοκρατίας</p> <p>Η μεγέθυνση είναι ένα τεχνικό οικονομικό πρόβλημα που βασίζεται σε ανάλυση κόστους-οφέλους</p>	<p>Οι ανεπάρκειες των αγορών αντιμετωπίζονται από ένα αναπτυξιακό κράτος ή μια κοινωνική οικονομία</p> <p>Ο κοινωνικός μετασχηματισμός πρέπει να προηγείται της μεγέθυνσης για την επίλυση κοινωνικών/πολιτικών προβλημάτων</p> <p>Η ανάπτυξη είναι μια διαδικασία που προσδιορίζεται από τις αξίες που χαρακτηρίζουν τις αγορές, το κράτος και την κοινωνία των πολιτών</p>

Η βασική διαφορά που μας ενδιαφέρει εδώ είναι ότι στη θεωρία μεγέθυνσης οι κοινωνικοί δεσμοί και θεσμοί, ήτοι και το κοινωνικό κεφάλαιο, γίνονται αντιληπτοί *ως μέσο για την οικονομική μεγέθυνση*, ενώ στην προσέγγιση των ανθρωπίνων ικανοτήτων οι παράγοντες αυτοί *έχουν εγγενή αξία και συνιστούν μέρος της ανάπτυξης* όπως και η αύξηση του προϊόντος. Τι σημαίνει αυτό; Για να το ξεκαθαρίσουμε, θα πάρουμε ένα παράδειγμα από το πεδίο της άσκησης πολιτικής.

Από τη μια πλευρά, στα πλαίσια της θεωρίας μεγέθυνσης οι τομείς εκπαίδευσης και έρευνας που θα χρηματοδοτούνται και θα στηρίζονται από το κράτος θα είναι εκείνοι που θεωρούνται ότι συμβάλλουν άμεσα στην αύξηση της παραγωγής και παραγωγικότητας στην οικονομία. Τούτο συχνά οδηγεί σε μια στενή ερμηνεία της εκπαίδευσης ως κατάρτισης των ατόμων για την απασχόλησή τους σε συγκεκριμένους τομείς της αγοράς οι οποίοι αποτιμώνται με βάση τις αποδοχές που προσφέρουν. Έτσι μπορεί να περιορίζεται η προσφορά ειδικοτήτων σε τμήματα φιλοσοφίας, ιστορίας, τέχνης και άλλων ανθρωπιστικών επιστημών στα πανεπιστήμια, καθώς δεν θα έχουν ζήτηση από την αγορά και κατόπιν από τους φοιτητές. Ειδικότερα η ζήτηση των φοιτητών επηρεάζεται από την ανάγκη να

απασχοληθούν στην αγορά όχι μόνο για να κερδίσουν αργότερα τη ζωή τους, αλλά και για να πετύχουν μια ικανοποιητική απόδοση των χρημάτων που επένδυσαν στην εκπαίδευσή τους, ιδιαίτερα αν αυτά προήλθαν από σπουδαστικά δάνεια τα οποία οφείλουν άμεσα να αποπληρώσουν. Από την άλλη, στην προσέγγιση των ανθρωπίνων δυνατοτήτων, η εκπαίδευση αποκτά ευρύτερη σημασία για την επέκταση των ανθρωπίνων ικανοτήτων, της κριτικής σκέψης, της συμμετοχής και του διαλόγου, ώστε αύξηση της εκπαίδευσης να ταυτίζεται με βελτίωση της ανάπτυξης, ανεξάρτητα από τις άμεσες και απτές επιπτώσεις στο προϊόν. Μακροχρόνια θεωρείται ότι μια κοινωνία μορφωμένων και σκεπτόμενων ατόμων, που επιτυγχάνεται μέσα από ένα ευρύ πλαίσιο γνώσεων πέρα από εκείνων που χρησιμοποιεί άμεσα η αγορά όπως η φιλοσοφία και η μουσική, μπορεί να ανταπεξέλθει καλύτερα στα προβλήματα ανάπτυξης, να συζητήσει και να συνεργαστεί, και να επιδιώξει τα μέσα και τους στόχους που θα της επιτρέψουν να τα αντιμετωπίσει. Παύει η μεγέθυνση να είναι η μοναδική αξία και αυτοσκοπός και αναγνωρίζονται άλλες μη-αγοραίες, μη-υλικές αξίες στην οικονομία και την άσκηση εκπαιδευτικής πολιτικής.

Ωστόσο, η προσέγγιση των ανθρωπίνων ικανοτήτων αντιμετωπίζει δύο σημαντικές προκλήσεις. Η πρώτη πρόκληση αφορά την αύξηση των δημοσίων δαπανών και η επιβάρυνση του δημόσιου προϋπολογισμού. Αλλά η αξιολόγηση της αποδοτικότητας του κράτους πρόνοιας με βάση το ύψος των δημοσίων δαπανών ενδέχεται να είναι παραπλανητική, καθώς εξαρτάται επίσης από το είδος της κρατικής δαπάνης και το εάν αντανακλά δεσμεύσεις της πολιτείας υπέρ των αξιών της καθολικότητας, της ισότητας και της πλήρους απασχόλησης. Για παράδειγμα, σύμφωνα με τον Esping-Anderson (1990), ένα κράτος που ξοδεύει ένα δυσανάλογο μεγάλο μερίδιο επιδομάτων στους προνομιούχους δημόσιους υπαλλήλους, όπως συμβαίνει στην Αυστρία, ή σε άτομα εξαρτημένα από κοινωνική βοήθεια, όπως στη Μεγάλη Βρετανία, δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι αναλαμβάνει τέτοιου είδους δεσμεύσεις προς τους πολίτες και την αλληλεγγύη (σελ. 19-20). Αντίθετα, δημόσιες δαπάνες για υγειονομική περίθαλψη και εκπαίδευση με σκοπό να προσφερθεί βασικό, ίσο όφελος σε όλους, ανεξάρτητα από προηγούμενες αποδοχές, συνεισφορές, ή επιδόσεις, όπως στις χώρες Σκανδιναβίας, απεικονίζουν μια υποχρέωση προς το δικαίωμα των ανθρώπων να αποχωρήσουν από την αγορά εργασίας εξαιτίας προβλημάτων υγείας ή περαιτέρω εκπαίδευσης και κατάρτισης ή οικογενειακών υποχρεώσεων, χωρίς απώλεια στην ευημερία τους (σελ. 22-23).

Η δεύτερη πρόκληση, ίσως και σημαντικότερη, είναι ο προσδιορισμός των βασικών αναγκών ή ανθρωπίνων ικανοτήτων που οφείλουμε να συνεκτιμήσουμε και να χρηματοδοτήσουμε στα πλαίσια άσκησης αναπτυξιακής πολιτικής. Σύμφωνα με τον Sen (1999), το πρόβλημα αυτό μπορεί να επιλυθεί μόνο μέσω της 'κοινωνικής αξιολόγησης', που θα στηρίζεται σε ένα είδος 'συναίνεσης', η οποία με τη σειρά της απαιτεί δημόσια συζήτηση και δημοκρατική συμμετοχή (σελ. 78-79). Η Nussbaum (2003) υποστηρίζει ότι η προσέγγιση των ανθρωπίνων ικανοτήτων θα είναι ικανή να

προσφέρει καθοριστική και χρήσιμη καθοδήγηση στις αποφάσεις πολιτικής μόνο εάν διατυπώσουμε έναν κατάλογο των σημαντικότερων ικανοτήτων που ανταποκρίνονται στις βασικές ανάγκες του ανθρώπου (σελ. 36). Ο κατάλογός της περιλαμβάνει τη συντήρηση της ζωής, της υγείας, της ακεραιότητας και της αξιοπρέπειας, καθώς και τη δυνατότητα το άτομο να σκέφτεται ελεύθερα και ισότιμα, να μιλά και να συμμετέχει στους κοινωνικούς και πολιτικούς θεσμούς και φόρουμ (σελ. 41-42). Για τη Nussbaum (2003, σελ. 40):

«... [οι ικανότητες αυτές] είναι μέρος ενός ελάχιστου απολογισμού της κοινωνικής δικαιοσύνης: μια κοινωνία που δεν τις εγγυάται σε όλους τους πολίτες της, σε ελάχιστο επίπεδο, υπολείπεται του να υπάρχει ως πλήρως δίκαιη κοινωνία, όποιο και αν είναι το επίπεδο του πλούτου της. Επιπλέον, οι ικανότητες θεωρούνται σημαντικές για κάθε πρόσωπο: κάθε πρόσωπο αποτελεί στόχο της ανθρώπινης συμπεριφοράς, και κανένα ως μέσο για την ικανοποίηση των στόχων των άλλων».

Συνοψίζοντας, η προσέγγιση των ανθρωπίνων ικανοτήτων θεμελιώνεται σε μια έννοια της ανάπτυξης, που αποβλέπει στην εξασφάλιση όλων εκείνων των στοιχείων που οι άνθρωποι εκτιμούν περισσότερο στη ζωή. Αυτό εξαρτάται επίσης από την παροχή δημόσιας υγείας και εκπαίδευσης, την προστασία των πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων, και τη διασφάλιση ίσων ευκαιριών για πλήρη και άνευ διακρίσεως πρόσβαση σε πόρους, οικονομικούς και μη-οικονομικούς. Υποστηρίξαμε προηγουμένως ότι η ανάπτυξη δεν μπορεί να επιτευχθεί πλήρως με το να κάνει τους ανθρώπους πλουσιότερους: πρέπει επίσης να είναι υγιέστεροι, σοφότεροι και ευτυχέστεροι, στοιχεία που δεν εξασφαλίζονται πάντα και απόλυτα με την επέκταση των αγορών, της παραγωγής και του κατά κεφαλήν εισοδήματος. Το κατά κεφαλήν εισόδημα είναι ένα απαραίτητο αλλά ανεπαρκές μέσο και μέτρο ευημερίας. Η προσέγγιση των ανθρωπίνων ικανοτήτων επανεκτιμά τους στόχους της οικονομικής δραστηριότητας και δημιουργεί χώρο για το κοινωνικό κεφάλαιο – ως κοινωνική αλληλεπίδραση, πολιτική συμμετοχή και δημόσια συζήτηση – στην ενίσχυση της ανθρώπινης ανάπτυξης.

Το κοινωνικό κεφάλαιο έχει κεντρικό ρόλο στην προσέγγιση των ανθρωπίνων ικανοτήτων και στη δυνατότητά του να ενισχύσει την ανάπτυξη επειδή στηρίζει δεσμούς και θεσμούς συνεργασίας και εμπιστοσύνης. Ο Sen (1999) παρατηρεί ότι η δημιουργία περισσότερων ευκαιριών και η απομάκρυνση των πηγών της 'ανελευθερίας' (unfreedom), που επιβάλλονται από το κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο, εξαρτώνται από την ύπαρξη νορμών και δικτύων κοινωνικού κεφαλαίου (σελ. 70-71). Η κοινωνική και πολιτική συμμετοχή λειτουργεί τόσο ως απώτερος στόχος όσο ως μέσο για την κινητοποίηση και την ανακατανομή των πόρων (σελ. 36-38).

Από τη μια πλευρά, λειτουργεί ως απώτερος στόχος ή ως ένα συστατικό στοιχείο της ανάπτυξης, γιατί αν εμποδίζεις τους ανθρώπους να μιλήσουν ελεύθερα, ή αν απαγορεύεις τη συμμετοχή τους στις δημόσιες συζητήσεις και αποφάσεις, τους

στερείς κάτι το οποίο έχουν λόγο να εκτιμούν. Από την άλλη πλευρά, η κοινωνική συμμετοχή συμβάλλει επίσης στην ανάπτυξη, επειδή στηρίζει φορείς κοινωνικής οικονομίας, όπως οι κοινωνικές επιχειρήσεις, οι οποίες μπορούν:

- i. να πιέσουν τις τοπικές αρχές και τους αρμόδιους για το σχεδιασμό των αναπτυξιακών προγραμμάτων και να ενεργήσουν υπέρ των βασικών αναγκών του ευρύτερου του πληθυσμού
- ii. να επεκτείνουν τις ευκαιρίες για χρηματοδότηση προγραμμάτων πολιτικής, κοινωνικής μεταρρύθμισης, δημοσίων υπηρεσιών, και θεσμικής ανάπτυξης (σε Ε&Α, παροχή πιστώσεων, ή δημόσια υποδομή) και
- iii. να λαμβάνουν πρωτοβουλίες σε τοπικό επίπεδο για τη δημιουργία μικρής κλίμακας ομάδων που θα εξασφαλίζουν στα μέλη τους πρόσβαση σε πόρους ή θα στηρίζουν προγράμματα υποδομής.

Με άλλα λόγια, το κοινωνικό κεφάλαιο, μαζί με τις δημόσιες παροχές και την κυβερνητική ευθύνη, λειτουργεί ως εισροή σε μια διαδικασία ανάπτυξης, η οποία περιλαμβάνει την αύξηση όχι μόνο σε υλικά αγαθά αλλά και σε μη-υλικά αγαθά, όπως η υγεία και η εκπαίδευση. Στο πλαίσιο αυτό, το κοινωνικό κεφάλαιο προωθεί την ανάπτυξη είτε μέσω της παροχής δημόσιων αγαθών είτε της διαμεσολάβησης μεταξύ κράτους (πεδίο άσκησης πολιτικής) και κοινωνίας (πεδίο έκφρασης και εκπλήρωσης αναγκών). Στη συνέχεια θα ερευνήσουμε τους τρόπους με τους οποίους το κοινωνικό κεφάλαιο αλληλεπιδρά με το κράτος και την αγορά και επηρεάζει την ανάπτυξη.

B. Κοινωνικό Κεφάλαιο και Ανάπτυξη

1. Ενθέκευση, αυτονομία και ανάπτυξη

Ο Woolcock (1998) αναζητά το είδος του κοινωνικού κεφαλαίου που καλλιεργεί την αμοιβαιότητα, την εμπιστοσύνη και τη συνεργασία, οδηγώντας σε ανάπτυξη και ευημερία. Εισαγάγει δύο έννοιες που αναφέρονται σε δύο ευδιάκριτες αλλά συμπληρωματικές μορφές κοινωνικού κεφαλαίου, δηλαδή της «ενθέκευσης» και της «αυτονομίας» (σελ. 162). Από τη μια πλευρά, ο συγγραφέας ισχυρίζεται ότι η οικονομική συμπεριφορά εδράζει στο κοινωνικό, πολιτισμικό και πολιτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αλληλεπιδρούν τα άτομα μιας κοινότητας. Από την άλλη πλευρά, τονίζει την ανάγκη για ένα συμπληρωματικό σύνολο αυτόνομων κοινωνικών δεσμών, πλάι στις ενθικευμένες κοινωνικές σχέσεις και τα δίκτυα ανταλλαγής. Σε μικρο-επίπεδο, η αυτονομία επιτρέπει στα μέλη μιας κοινότητας να υπερβούν τον υψηλό βαθμό πυκνότητας και αποκλεισμού που χαρακτηρίζουν τις μεταξύ τους σχέσεις και να αποκτήσουν πρόσβαση σε πόρους, πληροφορίες, και ευκαιρίες που προσφέρουν άλλες κοινότητες, όπως θέσεις εργασίας, υποδομές εκπαίδευσης και υγείας, και, γενικά, νέες ιδέες και ικανότητες πολύτιμες για την ατομική και συλλογική ευημερία. Σε μακρο-επίπεδο η αυτονομία επιτρέπει στα άτομα να υπερβούν τα εμπόδια που δημιουργούν οι δεσμοί μεταξύ ισχυρών (δημόσιων και ιδιωτικών) θεσμικών φορέων βάσει της δωροδοκίας, του νεποτισμού, ή της εκμετάλλευσης, και να καθιερώσουν σχέσεις συνέργειας μεταξύ κράτους και κοινωνίας για τη μεταρρύθμιση και την ανάπτυξη (σελ. 163-164).

Με άλλα λόγια, η έννοια της «ενθέκευσης» υπογραμμίζει τη σημασία που έχει για την ανάπτυξη το είδος του κοινωνικού κεφαλαίου που αναπτύσσεται μεταξύ των μελών της ίδιας ομάδας και ονομάσαμε *bonding social capital*, ενώ η έννοια της «αυτονομίας» τονίζει τη σημασία του είδους του κοινωνικού κεφαλαίου που γεφυρώνει δεσμούς μεταξύ μελών διαφορετικών ομάδων και ονομάσαμε *bridging social capital*. Στην προηγούμενη ενότητα υποστηρίξαμε ότι η πρώτη μορφή κοινωνικού κεφαλαίου είναι απαραίτητη για να υποστηρίξει τους δεσμούς εντός της ομάδας και να χτίσει τη συνοχή μεταξύ των μελών της ενισχύοντας την αποδοτικότητά τους στην επίτευξη συλλογικών στόχων. Ωστόσο, είδαμε ότι τέτοιοι δεσμοί μπορούν να αποκλείσουν ή ακόμα και να κάνουν διακρίσεις σε βάρος άλλων ομάδων μέσα στην κοινωνία, εξυπηρετώντας στενότερα συμφέροντα σε βάρος του δημόσιου αγαθού. Για να αποφύγουμε τις διακρίσεις και της ανισότητας από τη δράση ομάδων ειδικού συμφέροντος είπαμε ότι πρέπει να καθιερώνονται γενικευμένες μορφές κοινωνικού κεφαλαίου που ξεπερνούν την εμβέλεια των ομάδων αυτών και γεφυρώνουν δεσμούς μεταξύ πολλαπλών, διαφορετικών ομάδων. Στη συνέχεια θα δούμε ότι διαφορετικοί συνδυασμοί ενθικευμένου και αυτόνομου κοινωνικού κεφαλαίου παράγουν διαφορετικά αποτελέσματα ανάπτυξης και ευημερίας.

Πριν αναλύσουμε την επίδραση διαφορετικών μορφών κοινωνικού κεφαλαίου στην ανάπτυξη, θα εξηγήσουμε ορισμένους όρους που χρησιμοποιεί ο Woolcock στην ανάλυσή του. Αρχικά ο συγγραφέας διακρίνει μεταξύ διαφορετικές μορφές ενθέκευσης και αυτονομίας σε μικρο- και μακρο-επίπεδο.

«... η ενσωμάτωση σε μικροοικονομικό επίπεδο αναφέρεται στους ενδοκοινοτικούς δεσμούς, ενώ σε μακροοικονομικό επίπεδο αναφέρεται στις σχέσεις κράτους-κοινωνίας· η αυτονομία σε μικροοικονομικό επίπεδο αναφέρεται σε δεσμούς με δίκτυα εκτός της κοινότητας, ενώ σε μακροοικονομικό επίπεδο αναφέρεται στη θεσμική ικανότητα και αξιοπιστία» (σελ. 164-165).

«Σε μικροοικονομικό επίπεδο, θα αναφερθώ εφεξής στην ενθέκευση... ως Ολοκλήρωση, και την αυτονομία... ως Σύνδεσμος. Η ενθέκευση... σε μακροοικονομικό επίπεδο θα αναφέρεται ως Συνέργεια, ενώ η αυτονομία... θα προσδιοριστεί ως Οργανωτική Ακεραιότητα» (σελ. 168).

Επομένως, όπως φαίνεται στο ΠΛΑΙΣΙΟ 6, οι ενθικευμένοι κοινωνικοί δεσμοί δημιουργούν δύο διαστάσεις κοινωνικού κεφαλαίου: (i) την ολοκλήρωση των ενδοκοινοτικών δεσμών σε μικρο-επίπεδο και (ii) τη συνέργεια μεταξύ κράτους και κοινωνίας σε μακρο-επίπεδο. Οι αυτόνομοι κοινωνικοί δεσμοί δημιουργούν άλλες δύο διαστάσεις: (i) το σύνδεσμο μεταξύ διαφορετικών κοινοτήτων και ομάδων σε μικρο-επίπεδο και (ii) την οργανωτική ακεραιότητα των θεσμών διακυβέρνησης (η γραφειοκρατία, το δίκαιο, συστήματα κοινωνικής πρόνοιας του κράτους) σε μακρο-επίπεδο (σελ. 169, 170). Επομένως, το μικρο-επίπεδο σχετίζεται με τις «εκ των κάτω» (bottom-up) πρωτοβουλίες ανάπτυξης από τις τοπικές οργανώσεις, ενώ το μακρο-επίπεδο συνδέεται με τις «εκ των άνω» (top-down) πρωτοβουλίες ανάπτυξης από τους φορείς άσκησης πολιτικής (σελ. 165).

ΠΛΑΙΣΙΟ 6: ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ		
	ΕΝΘΗΚΕΥΣΗ	ΑΥΤΟΝΟΜΙΑ
ΜΙΚΡΟ ΕΠΙΠΕΔΟ (Εκ των κάτω πρωτοβουλίες)	Ολοκλήρωση (Σχέσεις εντός της κοινότητας)	Διασύνδεση (Δίκτυα μεταξύ κοινοτήτων)
ΜΑΚΡΟ ΕΠΙΠΕΔΟ (Εκ των άνω πρωτοβουλίες)	Συνέργεια (Σχέσεις κοινωνίας-κράτους)	Οργανωτική ακεραιότητα (Θεσμική αξιοπιστία)

Πηγή: Woolcock (1998).

Ο Woolcock υποστηρίζει ότι οι διαφορετικοί συνδυασμοί ολοκλήρωσης, διασύνδεσης, συνέργειας και οργανωτικής ακεραιότητας έχουν διαφορετικές επιπτώσεις στην ανάπτυξη (1998, σελ. 170). Εν γένει, εκείνο το οποίο συμβαίνει είναι ότι οποιαδήποτε διάσταση από μόνη της δεν είναι ικανή να επιφέρει επωφελή αποτελέσματα: κάθε διάσταση του κοινωνικού κεφαλαίου πρέπει να συνδυάζεται με τις άλλες διαστάσεις, τόσο σε μικρο- όσο και σε μακρο-επίπεδο, προκειμένου να οδηγήσει σε ευρύτερη

ανάπτυξη και ευημερία (σελ. 175). Τους συνδυασμούς που διακρίνει ο συγγραφέας αναφέρουμε εδώ εν συντομία (σελ. 170-178). Στη συνέχεια, τους περιγράφουμε και αναλύουμε τις επιπτώσεις που έχουν στην ανάπτυξη, παραθέτοντας ορισμένα παραδείγματα.

- i. Στο ένα άκρο, όπου *εκλείπουν όλες οι διαστάσεις του κοινωνικού κεφαλαίου*, ενθικευμένες και αυτόνομες, έχουμε ένα περιβάλλον συλλογικής δράσης και οικονομικής συμπεριφοράς, το οποίο ο Woolcock αποκαλεί *αναρχικό ατομικισμό (anarchic individualism)*.
- ii. Στο άλλο ακραίο, όπου *υπάρχουν όλες οι διαστάσεις του κοινωνικού κεφαλαίου*, ενθικευμένες και αυτόνομες, έχουμε ένα περιβάλλον το οποίο ονομάζει ο συγγραφέας *επωφελή αυτονομία (beneficent autonomy)*.
- iii. Υπάρχουν επίσης ενδιάμεσοι συνδυασμοί όπου είτε το ενθικευμένο είτε το αυτόνομο κοινωνικό κεφάλαιο επικρατεί με δυσμενή αποτελέσματα στην ανάπτυξη.

Σε μικροοικονομικό επίπεδο αντιμετωπίζουμε:

- είτε την *ανήθικη οικογενειοκρατία (amoral familism)*, όπου κυριαρχούν ενδοκοινοτικοί δεσμοί που βασίζονται κυρίως στην οικογένεια και τη συγγένεια,
- είτε την *ανομία (anomie)*, όπου η αυτονομία μεταξύ ομάδων και ατόμων δεν συνδυάζεται με ισχυρότερες σχέσεις εντός των τοπικών ομάδων.

Σε μακροοικονομικό επίπεδο παρατηρούμε:

- είτε *αρπακτικά και διεφθαρμένα κράτη (predatory and corrupt states)*, που έχουν χαμηλή οργανωτική ακεραιότητα, αλλά επεκτείνονται στην κοινωνία μέσω πελατειακών σχέσεων,
- είτε *αναποτελεσματικά και αδύναμα κράτη (ineffective and inefficient weak states)* που διαθέτουν μια οργανωτική ακεραιότητα, αλλά αποτυγχάνουν να επεκτείνουν σχέσεις συνέργειας προς την κοινωνία.

α. Αναρχικός ατομικισμός

Ο αναρχικός ατομικισμός αντιπροσωπεύει μια ακραία κατάσταση όπου τόσο οι ενθικευμένοι όσο και οι αυτόνομοι κοινωνικοί δεσμοί είναι πολύ αδύναμοι. Σύμφωνα με τον Woolcock, πρόκειται για ένα συνδυασμό ανήθικου ατομικισμού σε μικρο-επίπεδο και αναρχίας σε μακρο-επίπεδο.

Σε μικρο-επίπεδο ο ανήθικος ατομικισμός συνδέεται με μια έλλειψη ενθικευμένου (Ολοκλήρωση) και αυτόνομου (Σύνδεσμος) κοινωνικού κεφαλαίου, «όπου δεν υπάρχει ούτε οικογενειακή ούτε γενικευμένη εμπιστοσύνη, και το στενότερο συμφέρον διαπερνά κυριολεκτικά όλη την κοινωνική και οικονομική δραστηριότητα»

(σελ. 172) (βλ. ΠΛΑΙΣΙΟ 7). Για παράδειγμα, ο συγγραφέας αναφέρεται στην περίπτωση της φυλής Ik στην Ουγκάντα, η οποία δεν διστάζει να ψεύδεται ή να κλέβει, ακόμα και από μέλη της οικογένειας, προκειμένου να αποκτήσει τα βασικά αγαθά. Στον αναπτυσσόμενο δυτικό κόσμο, εφιστά την προσοχή μας στη δύσκολη θέση των αστέγων, οι οποίοι δεν διαθέτουν πρόσβαση σε πόρους οικογενειακούς ή κοινοτικούς πόρους για να στηριχτούν σε ώρα ανάγκης (σελ. 172-173).

Σε μακρο-επίπεδο, η αναρχία αφορά μια έλλειψη ενθουσιωμένου (Συνέργεια) και αυτόνομου (Οργανωτική ακεραιότητα) κοινωνικού κεφαλαίου, γεγονός που οδηγεί, όπως τα αποκαλεί ο συγγραφέας, σε κράτη υπό κατάρρευση (collapsed states), όπου «το κράτος, και μαζί με αυτό ο νόμος και η τάξη, απλώς παύει να υπάρχει με οποιαδήποτε μορφή και σημασία» (σελ. 176) (βλ. ΠΛΑΙΣΙΟ 8). Ένα παράδειγμα είναι η Σομαλία, όπου «[ξ]ένοι υπήκοοι πρέπει να εκκενώσουν τη χώρα, οι πρόσφυγες πεθαίνουν μαζικά από ασθένειες και λιμούς, και οι ανεπιθύμητοι απλώς εκτελούνται» (σελ. 176). Γενικότερα, παρατηρούμε ότι υπό τις συνθήκες αυτές η ανάπτυξη είναι απίθανο να επιτευχθεί, εφόσον οι βασικές ελευθερίες παραβιάζονται και οι βασικές ανάγκες δεν ικανοποιούνται.

ΠΛΑΙΣΙΟ 7: ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΚΑΙ ΜΟΡΦΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ ΣΕ ΜΙΚΡΟ-ΕΠΙΠΕΔΟ			
ΜΙΚΡΟ ΕΠΙΠΕΔΟ (Εκ των κάτω πρωτοβουλίες)			
ΟΛΟΚΛΗΡΩΣΗ (Ενθέκευση: Σχέσεις εντός της κοινότητας)			
		Υψηλή	Χαμηλή
ΔΙΑΣΥΝΔΕΣΗ (Αυτονομία: Δίκτυα μεταξύ κοινοτήτων)	Υψηλή	Κοινωνικές ευκαιρίες	Ανομία
	Χαμηλή	Ανήθικη οικογενειοκρατία	Ανήθικος ατομικισμός

ΠΛΑΙΣΙΟ 8: ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΚΑΙ ΜΟΡΦΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ ΣΕ ΜΑΚΡΟ-ΕΠΙΠΕΔΟ			
ΜΑΚΡΟ ΕΠΙΠΕΔΟ (Εκ των άνω πρωτοβουλίες)			
ΣΥΝΕΡΓΕΙΑ (Ενθέκευση: Σχέσεις κοινωνίας-κράτους)			
		Υψηλή	Χαμηλή
ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΑΚΕΡΑΙΟΤΗΤΑ (Θεσμική αξιοπιστία)	Υψηλή	Συνεργασία, λογοδοσία (Αναπτυξιακό κράτος)	Αναποτελεσματικότητα (Αδύναμο κράτος)
	Χαμηλή	Αρπαγή, διαφθορά (Κακοποιοό κράτος)	Αναρχία (Κράτος υπό κατάρρευση)

β. Επωφελής αυτονομία

Στο άλλο άκρο, η επωφελής αυτονομία συνδυάζει όλες τις διαστάσεις του κοινωνικού κεφαλαίου και σε μικρο- και σε μακρο-επίπεδο, και χαρακτηρίζεται από ισχυρούς δεσμούς εντός και εκτός ομάδων και θεσμών (δημόσιων και ιδιωτικών). Κατά τον Woolcock, η επωφελής αυτονομία συνδυάζει την κοινωνική ευκαιρία σε μικρο-επίπεδο με την ενθικευμένη αυτονομία σε μακρο-επίπεδο.

Στο μικρο-επίπεδο η κοινωνική ευκαιρία προκύπτει όταν υπάρχουν ενθικευμένες (Ολοκλήρωση) καθώς και αυτόνομες μορφές (Σύνδεσμος) κοινωνικού κεφαλαίου στην κοινότητα (βλ. ΠΛΑΙΣΙΟ 7). Οι ισχυροί ενδοκοινοτικοί δεσμοί μπορούν να είναι επωφελείς, ιδιαίτερα όταν δεν έχουν τα άτομα πρόσβαση στους τυπικούς οικονομικούς ή πολιτικούς θεσμούς, όπως η περίπτωση των ασιατών μεταναστών στις πόλεις της δύσης. Ωστόσο, οι ομάδες στις φτωχές αστικές ή αγροτικές κοινότητες πρέπει να σφυρηλατήσουν δεσμούς που ξεπερνούν την κοινότητά τους προκειμένου να εξερευνήσουν περαιτέρω οικονομικές και μη-οικονομικές ευκαιρίες και να έχουν αξιώσεις στο πλαίσιο ευρύτερων κοινωνικών δικτύων (σελ. 175-176).

Σε μακρο-επίπεδο το ενθικευμένο (Συνέργεια) και αυτόνομο (Οργανωτική ακεραιότητα) κοινωνικό κεφάλαιο συνδυάζονται για να δημιουργήσουν, όπως τα αποκαλεί ο συγγραφέας, αναπτυξιακά κράτη (developmental states) (βλ. ΠΛΑΙΣΙΟ 8). Εδώ βρίσκουμε μια συνεχή και δυναμική αλληλεπίδραση μεταξύ ενός κράτους ικανού να ανταποκρίνεται στα προβλήματα της κοινωνίας, και ενός εκλογικού σώματος που χτίζει σχέσεις με το κράτος για μια ανεπτυγμένη και δίκαιη οικονομία (σελ. 178). Ο συγγραφέας αναφέρεται σε παραδείγματα της Ιαπωνίας, της Νότιας Κορέας και Σιγκαπούρης. Εν γένει, ένα αναπτυξιακό κράτος, σύμφωνα με το συγγραφέα, θεμελιώνεται σε ένα συγκεκριμένο σύνολο κοινωνικών δεσμεύσεων και υποχρεώσεων βάσει των οποίων το κράτος παρέχει δημόσια αγαθά (π.χ. μαζική εκπαίδευση και πλήρης απασχόληση), και προωθεί την οργανωτική αποδοτικότητα και αποτελεσματικότητα (σελ. 178). Τελικά, η επιτυχία της επωφελούς αυτονομίας σε όρους ανάπτυξης προκύπτει από τις προσπάθειες συνεκτικών και συνεπών θεσμών να συντονίζουν και να ενδυναμώνουν δεσμούς εντός και μεταξύ κοινωνικών ομάδων (σελ. 179).

γ. Ανήθικη οικογενειοκρατία και ανομία

Ο Woolcock διακρίνει επίσης ενδιάμεσους συνδυασμούς όπου επικρατεί μόνο το ενθικευμένο ή μόνο αυτόνομο κοινωνικό κεφάλαιο.

Σε μικρο-επίπεδο, ένα ισχυρό και κυρίαρχο κοινωνικό κεφάλαιο μπορεί να οδηγήσει στην ανήθικη οικογενειοκρατία. Πρόκειται «για μια υπερβολή της κοινότητας» που στηρίζεται σε τόσο μανιώδεις εκδηλώσεις εθνικής ή φυλετικής αφοσίωσης και οικογενειακής προσήλωσης που τα μέλη της αποθαρρύνονται από το να επιδιώξουν

την οικονομική τους πρόοδο, να μετακινηθούν γεωγραφικά, και να συμμετέχουν σε μια φιλική επίλυση διενέξεων με ξένους. Η ανήθικη οικογενειοκρατία χαρακτηρίζεται επομένως από την παρουσία κοινωνικής ολοκλήρωσης και την απουσία συνδέσμου» (σελ. 171) (βλ. τον ΠΙΝΑΚΑ 3α ανωτέρω). Παραδείγματα περιλαμβάνουν τη Νότια Ιταλία, τη Νότια Ασία ή περιοχές της Αφρικής νότια της Σαχάρας, όπου τα προβλήματα ανάπτυξης αποδίδονται σε κοινωνικά περιβάλλοντα που βασίζονται σε ενδοκοινοτικούς δεσμούς χωρίς συνδέσμους μεταξύ των ομάδων (σελ. 172).

Αντίθετα, σε μικρο-επίπεδο, οι ισχυρότεροι αυτόνομοι κοινωνικοί δεσμοί, σε συνδυασμό με αδύναμες ενθικευμένες κοινωνικές σχέσεις δημιουργούν ένα περιβάλλον που ο συγγραφέας αποκαλεί ανομία. Υποστηρίζει ότι η ανομία συνδέεται κλασικά με τον εξαστισμό και τον εκσυγχρονισμό «όπου τα άτομα έχουν πρόσφατα αποκτήσει την ελευθερία τους και την ευκαιρία να συμμετέχουν σε ένα ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων, αλλά στερούνται μία σταθερή κοινοτική βάση που θα τους παρέχει καθοδήγηση, υποστήριξη, και ταυτότητα δηλ. έχουν σύνδεσμο αλλά καμία ολοκλήρωση» (σελ. 173) (βλ. ΠΛΑΙΣΙΟ 7). Τα παραδείγματα που αναφέρει ο συγγραφέας περιλαμβάνουν τις φτωχές αστικές κοινότητες των Λατίνων ή Αφρο-αμερικανικών στις ΗΠΑ, καθώς επίσης τις αστικές περιοχές της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης ιδιαίτερα στα πρώτα χρόνια της κατάρρευσης των καθεστώτων του Ανατολικού μπλοκ (σελ. 172, 173).

δ. Αρπακτικά κράτη και αδύναμα κράτη

Σε μακρο-επίπεδο, οι ενδιάμεσοι συνδυασμοί κοινωνικού κεφαλαίου σχετίζονται με περιβάλλοντα όπου αποδεικνύεται πιο αδύνατη είτε η οργανωτική ακεραιότητα είτε η συνέργεια, οδηγώντας είτε σε αρπακτικά κράτη είτε σε ανεπαρκή, αδύναμα κράτη, αντίστοιχα.

Τα αρπακτικά κράτη χαρακτηρίζονται από έλλειψη οργανωτικής ακεραιότητας και έναν μέτριο βαθμό συνέργειας μεταξύ κράτους και κοινωνίας. Συγκεκριμένα, χαρακτηρίζονται από «την απουσία ικανών και συνεπών γραφειοκρατιών [που] οδηγεί σε ανεξέλεγκτη διαφθορά, καταστροφή ή καταπάτηση της ιδιωτικής (και κοινής) ιδιοκτησίας, και σκόπιμη παραβίαση βασικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων» (σελ. 176). Τα κράτη αυτά είναι αποδοτικά τουλάχιστον υπό την έννοια ότι είναι σε θέση να πραγματοποιήσουν τις στενές βλέψεις ομάδων ειδικών συμφερόντων. Και αυτό το καταφέρνουν όχι μέσω της επιδέξιας οργανωτικής ικανότητάς τους, αλλά μέσω της δυνατότητάς τους να μονοπωλούν τη βία, να έχουν χαμηλά επίπεδα ανοχής για τη διαφωνία, και να εκμεταλλεύονται τις προσωπικές τους διασυνδέσεις με διευθυντικά στελέχη της βιομηχανίας ώστε να διασφαλίσουν τις προσωπικές τους προμήθειες σε τρόφιμα, οχήματα, χρήματα, και όπλα (σελ. 177) (βλ. ΠΛΑΙΣΙΟ 8). Παραδείγματα, σύμφωνα με το συγγραφέα, θα μπορούσαν να βρεθούν στη Λατινική Αμερική ή τη Νιγηρία (σελ. 206, υποσημείωση 125).

Από την άλλη πλευρά, περισσότερη οργανωτική αυτονομία με λιγότερη συνέργεια, όπως συνέβη στη Ρωσία, την Ανατολική Ευρώπη και την Κίνα σε εποχές κομμουνισμού, οδήγησε σε αδύναμα κράτη. Τα αδύναμα κράτη χαρακτηρίζονται από «'περισσότερη' γραφειοκρατία και 'λιγότερη' κοινωνία των πολιτών, η οποία καταλήγει στα γνωστά πλέον φαινόμενα της προσοδοθηρίας, αναποτελεσματικότητας και ανεπάρκειας» (σελ. 177). Τέτοιες συνθήκες δεν συμβάλλουν καθόλου σε μια βιώσιμη ανάπτυξη καθώς οδηγούν σε μη αποδοτική και άνιση κατανομή των πόρων.

2. Η προσέγγιση της συνέργειας στο κοινωνικό κεφάλαιο

Από την προηγούμενη ανάλυση καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι τα αποτελέσματα ανάπτυξης και ευημερίας εξαρτώνται από την αλληλεπίδραση μεταξύ ενθουσιωμένων και αυτόνομων μορφών κοινωνικού κεφαλαίου τόσο σε μικρο- όσο και σε μακρο-επίπεδο. Αυτό μας θυμίζει ότι η συνεργασία ανάμεσα στην αγορά, το κράτος και την κοινωνία των πολιτών επηρεάζει την οικονομία και την εξέλιξή της. Στη βιβλιογραφία του κοινωνικού κεφαλαίου η άποψη αυτή συνοψίζεται στην προσέγγιση της συνέργειας (synergy approach). Η έννοια της συνέργειας εμφανίζεται σε προγενέστερες μελέτες στο πεδίο της συγκριτικής πολιτικής οικονομίας και ανθρωπολογίας. Στο πεδίο έρευνας του κοινωνικού κεφαλαίου εμφανίζεται σε σύνολο ερευνών που άσκησε μεγάλη επιρροή και δημοσιεύθηκε σε μια ειδική έκδοση του επιστημονικού περιοδικού *World Development* (1996). Η έκδοση αυτή στηρίχτηκε σε μελέτες περίπτωσης από τη Βραζιλία, την Ινδία, το Μεξικό, η Δημοκρατία της Κορέας, και τη Ρωσία.

Σύμφωνα με τους Woolcock και Narayan (2000), η προσέγγιση της συνέργειας επιχειρεί τη σύζευξη μεταξύ της προσέγγισης των δικτύων (network approach) και της προσέγγισης των θεσμών (institutional approach) (σελ. 235). Από τη μια πλευρά, η προσέγγιση των δικτύων στηρίζεται στην εργασία του Granovetter και τονίζει τη σημασία των κάθετων και οριζόντιων ενώσεων μεταξύ ανθρώπων, καθώς επίσης των σχέσεων εντός και μεταξύ τέτοιων οργανωτικών οντοτήτων όπως οι κοινοτικές ομάδες ή οι εταιρίες, δηλ. του κοινωνικού κεφαλαίου που ενισχύει σχέσεις εντός ομάδων, αλλά και γεφυρώνει σχέσεις μεταξύ διαφορετικών ομάδων (σελ. 230). Επομένως, η οικονομική ανάπτυξη «πραγματοποιείται μέσω ενός μηχανισμού που επιτρέπει στα άτομα να αντλήσουν αρχικά από τα οφέλη ως μέλη της κοινότητας, αλλά και να αποκτήσουν δεξιότητες και πόρους από τη συμμετοχή τους σε δίκτυα που υπερβαίνουν την κοινότητά τους, ώστε σταδιακά να προσεγγίσουν την επικρατούσα οικονομική τάση» (σελ. 232). Το πλεονέκτημα της προσέγγισης αυτής, όπως διατείνονται οι Woolcock και Narayan, είναι ότι αναγνωρίζει τις θετικές και αρνητικές πλευρές του κοινωνικού κεφαλαίου και επομένως διακρίνει τις πηγές κοινωνικού κεφαλαίου – εμπιστοσύνη, νόρμες και δίκτυα – από τις συνέπειές του – τη συμμετοχή και συνεργασία, τα ειδικά οφέλη των μελών ή τα γενικευμένα οφέλη της ευρύτερης κοινότητας (σελ. 231). Πάραυτα, δεν συνεκτιμά τους θεσμούς που αναπτύσσονται στο κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο, όπως το κράτος, και υποτιμά την

ικανότητά τους τόσο να διαμορφώσουν όσο και να διαμορφώνονται από τις τοπικές κοινότητες (σελ. 231, 234).

Από την άλλη πλευρά, η προσέγγιση των θεσμών στο κοινωνικό κεφάλαιο, που βασίζεται στην εργασία του North και των Knack και Keefer, υποστηρίζει ότι «η ζωντικότητα των κοινοτικών δικτύων και της κοινωνίας των πολιτών είναι... προϊόν του πολιτικού, νομικού, και θεσμικού περιβάλλοντος» (σελ. 234). Το πλεονέκτημα της προσέγγισης αυτής, ισχυρίζονται οι Woolcock και Narayan, είναι ότι εξετάζει τους μακροοικονομικούς παράγοντες και την άσκηση πολιτικής στην προώθηση των στόχων ανάπτυξης. Ειδικότερα εξετάζει την επίδραση που έχουν στο κοινωνικό κεφάλαιο και την ανάπτυξη παράγοντες όπως η ανεξέλεγκτη δωροδοκία, οι γραφειοκρατικές καθυστερήσεις, η καταπάτηση ελευθεριών και η μαζική φτώχεια και ανισότητα, και τονίζει την ανάγκη βελτίωσης της κυβερνητικής αποδοτικότητας και αξιοπιστίας προκειμένου να αντιμετωπιστούν τα προβλήματα αυτά. Ωστόσο, η προσέγγιση αυτή τείνει να αγνοεί τη δυνατότητα μεμονωμένων ομάδων να οργανώνονται και να επηρεάζουν την απόδοση των θεσμών, είτε πρόκειται για μειονεκτούσες ομάδες, οι οποίες πλήττονται άμεσα από την ύπαρξη αδύναμων δημόσιων θεσμών και δραστηριοποιούνται για την προστασία τους, είτε για ισχυρότερες ομάδες ειδικού συμφέροντος που δραστηριοποιούνται για την διατήρηση της καθεστηκυίας τάξης.

Σύμφωνα με τους Woolcock και Narayan, υπάρχουν τρία γενικότερα συμπεράσματα που προέρχονται από την προσέγγιση της συνέργειας (σελ. 236):

1. Ούτε το κράτος ούτε η κοινωνία είναι εγγενώς καλοί ή κακοί θεσμοί, διότι η επίδραση της κυβέρνησης και της κοινωνίας των πολιτών στην ανάπτυξη μεταβάλλεται.
2. Για την προώθηση της βιώσιμης ανάπτυξης σε ευρεία βάση, πρέπει να σφυρηλατηθούν μεταξύ διαφορετικών τοπικών ομάδων και δημόσιων θεσμών συμπληρωματικότητες και συνεργασίες.
3. Ο ρόλος του κράτους στην ανάπτυξη είναι αναμφισβήτητα ο σημαντικότερος, αλλά είναι ταυτόχρονα ο πιο δύσκολος: το κράτος, εκτός από την παροχή δημόσιων αγαθών και την επιβολή του νόμου, ενεργεί για να συντονίσει τις συγκρούσεις μεταξύ ομάδων όχι μόνο στο μικροοικονομικό και μακροοικονομικό επίπεδο, ή στις δημόσιες και ιδιωτικές σφαίρες, αλλά και πέραν των ορίων της τάξης, του έθνους, της φυλής, της πολιτικής, και της θρησκείας.

Άρα στα πλαίσια της προσέγγισης αυτής η γενική υπόθεση εργασίας που διερευνάται είναι εάν οι διαφορετικοί τύποι κοινωνικών ομάδων που επεκτείνονται σε ολόκληρη την κοινωνία, από τις τοπικές ενώσεις μέχρι τις μεγαλύτερες ομάδες που καλύπτουν το ευρύτερο φάσμα της κοινωνίας, έχουν θετική ή όχι επίδραση στα αποτελέσματα ανάπτυξης: στο προϊόν, την υγεία, την εκπαίδευση. Ορισμένες μελέτες που εξετάζουν

την υπόθεση αυτή περιλαμβάνουν τις εργασίες των Uphoff και Wijayarathna (2000), Isham και Kähkönen (2002), και Krishna και Uphoff (2002), που εξετάζουν την ανάπτυξη των προγραμμάτων συστημάτων άρδευσης και παροχής πόσιμου νερού σε περιοχές της Σρι Λάνκα, της Ινδονησίας και της Ινδίας, αντίστοιχα. Οι Narayan και Pritchett (1999a, b) και Grootaert, Oh και Swamy (2002) διεξάγουν έρευνες νοικοκυριών στην Αφρική (την Τανζανία και Βουρκίνα Φάσο, αντίστοιχα) για να εξετάσουν το ρόλο του κοινωνικού κεφαλαίου στην εκπαίδευση και το εισόδημα των νοικοκυριών.

Οι μελέτες εν γένει επικεντρώνονται συνήθως στις συνθήκες που επικρατούν στις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες, και λιγότερο στο ρόλο της διαδεδομένης συμμετοχής και συλλογικής οργάνωσης στις αναπτυγμένες χώρες. Βεβαίως, οι επιτακτικές ανάγκες του λιγότερο αναπτυγμένου κόσμου απαιτούν περισσότερες έρευνες προκειμένου να αντιμετωπιστούν τα προβλήματα της μαζικής φτώχειας και της στέρησης των βασικών αγαθών, συμπεριλαμβανομένων των κοινωνικών και πολιτικών δικαιωμάτων. Αλλά και στις αναπτυγμένες χώρες υπάρχουν περιοχές που μπορεί να έχουν παρόμοια προβλήματα, αλλά τείνουμε να τις αγνοούμε. Επιπλέον, η κυριαρχία των θεσμών της αγοράς στις αναπτυγμένες βιομηχανικές οικονομίες μας κάνει να παραβλέπουμε το γεγονός ότι σε αυτές τις χώρες η κοινωνία των πολιτών οργάνωσε συλλογικές κινητοποιήσεις, όχι μόνο για να αντιμετωπίσει συνθήκες φτώχειας και ανισότητας στα αρχικά στάδια της ανάπτυξης των οικονομιών αυτών, αλλά και για να διασφαλίσει την κοινωνική προστασία έναντι των δυσμενών αποτελεσμάτων του ανταγωνισμού της αγοράς και της άνισης κατανομής των πόρων. Στη βιβλιογραφία του κοινωνικού κεφαλαίου, ορισμένα από αυτά τα ζητήματα θίγει ο Putnam (2000) για τις ΗΠΑ, και εξετάζουν οι Svendsen και Svendsen (2004) στη Βόρεια και Ανατολική Ευρώπη.

3. Το κοινωνικό κεφάλαιο και η ανάπτυξη στην Ελλάδα

Σύμφωνα με ορισμένες θεωρητικές και εμπειρικές μελέτες ο Ευρωπαϊκός Νότος παρουσιάζει χαμηλότερα επίπεδα κοινωνικού κεφαλαίου σε σύγκριση με τις χώρες της Βόρειας και της ηπειρωτικής Ευρώπης. Τούτο βασίζεται σε στοιχεία που συνήθως προέρχονται από συγκριτικές μελέτες μεταξύ χωρών και δειγματοληπτικές έρευνες κοινωνικών αξιών και συμπεριφορών, καθώς και σε διάφορους δείκτες που μετρούν το ποσοστό των ερωτηθέντων που συμμετέχουν και δραστηριοποιούνται σε κοινωνικές οργανώσεις, που έχουν εμπιστοσύνη στους άλλους μέσα στην κοινωνία, και που κατακρίνουν ή όχι πράξεις φοροδιαφυγής, δωροδοκίας, παραβίασης του Κ.Ο.Κ κτλ. (βλ. Oorschot and Arts 2005, Halman and Luijk 2006, European Commission 2007, Kaasa and Parts 2008, Giczi and Sik 2009, Christoforou 2010, 2011, Graeff and Svendsen 2013).

Ορισμένοι συγγραφείς υποστηρίζουν ότι στη Νότια Ευρώπη το σχετικά χαμηλό επίπεδο της κοινωνικής και πολιτικής συμμετοχής αποδίδεται σε ένα ιστορικό,

κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο που χαρακτηρίζεται από εμφύλιες και εξωτερικές συγκρούσεις, από αυταρχικά καθεστώτα, από συγκεντρωτικά συστήματα διακυβέρνησης, από την επικράτηση δικτύων πελατειακών σχέσεων και οικογενειοκρατίας, και από τη διάδοση νορμών προσοδοθηρίας, ευνοιοκρατίας και διαφθοράς. Οι παράγοντες αυτοί αποδυνάμωσαν τις τυπικές και θεσμικές μορφές συνένωσης και συνεταιρισμού μεταξύ των πολιτών, δίνοντας τη θέση τους σε άτυπες τοπικές ομάδες που, αν και βοηθούσαν τα μέλη τους να ξεπεράσουν τα προβλήματα της καθημερινότητας, οι περιορισμένοι πόροι που διέθεταν και η απουσία της θεσμικής τους κατοχύρωσης περιόριζε την πρόσβασή τους σε πρόσθετους πόρους και στα κλιμάκια άσκησης πολιτικής.

Για τη βαθύτερη ανάλυση των ειδικών παραγόντων που επηρεάζουν το κοινωνικό κεφάλαιο και εδράζουν στο πολιτιστικό και θεσμικό πλαίσιο που αναπτύσσονται όχι μόνο μεταξύ χωρών αλλά εντός των χωρών, διεξήχθησαν ποσοτικές και ποιοτικές μελετών σε περιφερειακό και τοπικό επίπεδο. Παρόμοιες μελέτες έχουν γίνει και στην Ελλάδα. Για παράδειγμα ο πολιτικός επιστήμονας Paraskevorouλος (2001) διεξάγει μελέτη που δείχνει πως οι οικονομικές και θεσμικές επιδόσεις των περιφερειών, συμπεριλαμβανομένης της αποτελεσματικής χρησιμοποίησης των πόρων της ΕΕ, επηρεάζονται από τη συμμετοχή των πολιτών σε κοινωνικές οργανώσεις και τη συνέργεια μεταξύ κράτους και κοινωνίας. Σύμφωνα με μελέτες περίπτωσης που έγιναν σε όλη την Ευρώπη από το Ευρωπαϊκό Ίδρυμα για τη Βελτίωση των Συνθηκών Διαβίωσης και Εργασίας (Parissaki και Humphreys, 2005) προκύπτει ότι το τοπικό κοινωνικό κεφάλαιο μπορεί να καταπολεμήσει αποτελεσματικά τον κοινωνικό αποκλεισμό και την ανεργία στις μειονεκτούσες περιφέρειες και αγροτικές περιοχές. Το Ευρωπαϊκό Ίδρυμα παρατηρεί ότι το αποτέλεσμα αυτό εξαρτάται από την ιστορική και πολιτισμική δυναμική των περιοχών αυτών, αλλά και από πρωτοβουλίες άσκησης πολιτικής σε τοπικό, εθνικό και Ευρωπαϊκό επίπεδο.

Το ερώτημα είναι: μπορεί η Ελλάδα να υπερβεί τα προβλήματα που δημιουργούν ένα αναποτελεσματικό κράτος και τα δίκτυα των πελατειακών σχέσεων και να τα υποκαταστήσει με γενικευμένες νόρμες και δίκτυα συνεργασίας και αμοιβαιότητας για την κοινωνικο-οικονομική της ανάπτυξη; Έχουν προταθεί διάφορες λύσεις για την ανατροπή τέτοιων δικτύων και θεσμών. Εμείς επικεντρωνόμαστε στη δυναμική της κοινωνικής οικονομίας και των κοινωνικών επιχειρήσεων.

4. Η κοινωνική επιχείρηση και το κοινωνικό κεφάλαιο

Η σχέση του κοινωνικού κεφαλαίου με την κοινωνική επιχείρηση έχει διερευνηθεί λιγότερο. Όπως προαναφέραμε συνήθως η σημασία των κοινωνικών οργανώσεων που δραστηριοποιούνται στην τρίτη σφαίρα της οικονομίας έγκειται στη δυνατότητά τους να δημιουργούν κοινωνικό κεφάλαιο: καλλιεργούν νόρμες και δίκτυα συνεργασίας και εμπιστοσύνης, διασφαλίζουν τη συμμετοχή των μελών του οργα-

νισμού και της κοινότητας και θέτουν στόχους για την εξυπηρέτηση ενός αμοιβαίου οφέλους.

Ωστόσο, όπως επισημαίνουν οι Borzaga and Sforzi (2014), οι περισσότερες μελέτες παραβλέπουν την περιπλοκότητα που χαρακτηρίζει το χώρο της κοινωνικής οικονομίας: εστιάζουν σε οργανώσεις που επιτελούν έργο φιλανθρωπικό και μη-κερδοσκοπικό, ή λειτουργούν ως ομάδες πίεσης, και ασχολούνται λιγότερο με οργανώσεις που παράγουν αγαθά και υπηρεσίες όπως οι συνεταιρισμοί και οι κοινωνικές επιχειρήσεις. Με βάση τις λιγοστές θεωρητικές και εμπειρικές μελέτες που έχουν γίνει οι συγγραφείς καταλήγουν ότι οι συνεταιρισμοί και οι κοινωνικές επιχειρήσεις προωθούν την ανάπτυξη και συνοχή μιας κοινότητας επειδή συν-δουάζουν συλλογικά μέσα και στόχους:

- i. αποβλέπουν στην παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών «γενικότερου συμφέροντος»
- ii. ενθαρρύνουν τη συμμετοχή ατόμων με διαφορετικά συμφέροντα (stakeholders vs shareholders)
- iii. λειτουργούν με δημοκρατικά συστήματα διακυβέρνησης και λήψης αποφάσεων βάσει της αρχής «κάθε μέλος, μια ψήφος»

Στην εκπλήρωση της αποστολής τους αυτής οι κοινωνικές επιχειρήσεις αντιμετωπίζουν δυσκολίες οι οποίες προέρχονται τόσο από το θεσμικό όσο και από το κοινωνικό περιβάλλον. Μερικές από τις δυσκολίες που αναφέρονται στη βιβλιογραφία περιλαμβάνουν:

- i. τον ανταγωνισμό στο χώρο της αγοράς από ισχυρές κερδοσκοπικές επιχειρήσεις
- ii. την κατανόηση και αποδοχή του χαρακτήρα και του ρόλου των κοινωνικών επιχειρήσεων από τους συμμετέχοντες, την κοινότητα και το κράτος
- iii. την απουσία θεσμικού πλαισίου για την ίδρυση και λειτουργία τέτοιων επιχειρήσεων
- iv. την έλλειψη χρηματοδοτικών πόρων και επιχορηγήσεων καθώς οι τράπεζες και οι δημόσιοι φορείς μπορεί να θεωρήσουν επισφαλείς τις επενδύσεις αυτές.

Σύμφωνα με τον κοινωνιολόγο Nasioulas (2012) παρόμοια προβλήματα αντιμετωπίζουν και οι φορείς κοινωνικής οικονομίας στην Ελλάδα, αν προσθέσουμε το κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο του αναποτελεσματικού κράτους και των πελατειακών σχέσεων. Για την αντιμετώπιση των δυσκολιών αυτών, οι Campbell and Sacchetti (2014) τονίζουν τη σημασία ανάπτυξης δικτύων και νορμών συνεργασίας, δηλ. κοινωνικού κεφαλαίου, μεταξύ των κοινωνικών επιχειρήσεων σε μια περιοχή. Διενεργούν μελέτη περίπτωσης στην περιοχή της Σκωτίας και δείχνουν ότι η συνεργασία ανάμεσα στις κοινωνικές επιχειρήσεις, βάσει πυκνών και αυτο-διαχειριζόμενων δικτύων και κοινωνικών αξιών αλληλεγγύης και εμπιστοσύνης,

προώθησε την κοινωνική επιχειρηματικότητα και ενίσχυσε τις θετικές τις επιδράσεις στην παραγωγή κοινωνικών αγαθών και την κοινωνικο-οικονομική ανάπτυξη της κοινότητας. Καίριο ρόλο στη δικτύωση αυτή φαίνεται ότι έπαιξαν κοινωνικές επιχειρήσεις οι οποίες ανέλαβαν ρόλο συμβουλευτικό και υποστηρικτικό:

- i. ενέπνευσαν τις νεοφυείς επιχειρήσεις με ένα κοινωνικό όραμα και μια κοινή ταυτότητα
- ii. προσέφεραν κατευθύνσεις για την αντιμετώπιση των πρακτικών τους δυσκολιών κυρίως στη χρηματοδότηση και την αναγνώρισή τους
- iii. συμμετείχαν σε διαπραγματεύσεις με δημόσιους φορείς για τη θεσμική κατοχύρωση των επιχειρήσεων και την οικονομική τους ενίσχυση.

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στόχος της παρούσας εργασίας ήταν να περιγράψουμε την έννοια και τις διαστάσεις του κοινωνικού κεφαλαίου και της ανάπτυξης και να αποσαφηνίσουμε τους τρόπους με τους οποίους οι διάφορες μορφές κοινωνικού κεφαλαίου αλληλεπιδρούν και επηρεάζουν την επιχειρηματικότητα και την κοινωνικο-οικονομική ανάπτυξη. Εν συντομία, το κοινωνικό κεφάλαιο, δηλ. η εμπιστοσύνη, οι νόρμες και τα δίκτυα, ως στοιχείο που δεν συμβάλλει μόνο, αλλά αποτελεί συστατικό μέρος της ανάπτυξης, με την ευρύτερη σημασία, όπως προσδιορίζεται από το εισόδημα, την υγεία, την εκπαίδευση, το σεβασμό προς το συνάνθρωπο και την κοινωνική και πολιτική συμμετοχή.

Με άλλα λόγια, θεωρούμε την ανάπτυξη ως διαδικασία για την εξάλειψη όλων των πηγών 'ανελευθερίας' – οικονομικών, κοινωνικών, ή πολιτικών (Sen, 1999, σελ. 38-40). Για τους σκοπούς της ανάλυσής μας, υιοθετήσαμε την προσέγγιση των ανθρωπίνων ικανοτήτων η οποία συνεκτιμά ως ανάπτυξη βελτιώσεις στην υγεία, την εκπαίδευση και τους θεσμούς κοινωνικής και πολιτικής συμμετοχής. Επικεντρώνεται στο ρόλο που διαδραματίζουν όχι μόνο η αποτελεσματική λειτουργία των μηχανισμών της αγοράς αλλά και η αποδοτική παροχή δημοσίων αγαθών από την κυβέρνηση και την κοινωνία των πολιτών, καθώς και την ποιότητα των κοινωνικών και πολιτικών διαδικασιών και θεσμών που κάνουν τους φορείς άσκησης πολιτικής υπόλογους στην κοινωνία, και δίνουν στους πολίτες την ευκαιρία και τη δυνατότητα να εκφράσουν τις ανάγκες τους και να διεκδικήσουν κοινωνική ευημερία και δικαιοσύνη. Στην περίπτωση αυτή, ο κοινωνικός μετασχηματισμός και ο εκσυγχρονισμός αποτελούν προϋπόθεση παρά συνέπεια της οικονομικής ανάπτυξης.

Στην προσέγγιση αυτή το κοινωνικό κεφάλαιο έχει σημαντική θέση. Είδαμε ότι το κοινωνικό κεφάλαιο λειτουργεί τόσο ως απώτερος σκοπός, όσο και ως μέσο για την ανάπτυξη. Συμβάλλει στην ανάπτυξη, επειδή στηρίζει την οργάνωση αποδοτικών

κοινωνικών ομάδων, οι οποίες ασκούν πίεση στις τοπικές αρχές και τους αρμόδιους για την άσκηση αναπτυξιακής πολιτικής, προκειμένου να δραστηριοποιηθούν υπέρ των βασικών αναγκών, της κοινωνικής μεταρρύθμισης, των δημοσίων υπηρεσιών, και της θεσμικής ανάπτυξης. Επίσης οι ομάδες αυτές μπορεί να παράγουν κοινωνικά αγαθά προκειμένου να αποκτήσουν άμεση πρόσβαση σε αυτά τα μέλη της κοινότητας ιδιαίτερα σε συνθήκες φτώχειας, ανισότητας και κοινωνικού αποκλεισμού.

Αυτό εξαρτάται, όπως αναφέραμε, από ένα είδος κοινωνικού κεφαλαίου που υποστηρίζεται από τις γενικευμένες μορφές εμπιστοσύνης και δικτύων, που καλύπτουν και αντιπροσωπεύουν ένα ευρύτερο τμήμα του πληθυσμού, προκειμένου να αντισταθμιστούν οι δραστηριότητες των ομάδων που εξυπηρετούν ειδικά συμφέροντα μέσω πρακτικών προσοδοθηρίας και παρασκηνακών ενεργειών, με δυσμενή αποτελέσματα στην ευρύτερη συνεργασία, την ανάπτυξη και την ευημερία. Ο Putnam (1993, 2000) μιλά για οριζόντια δίκτυα και ενώσεις, ή μορφές κοινωνικού κεφαλαίου που γεφυρώνουν σχέσεις μεταξύ ομάδων και λειτούργησαν ως πηγή για ταχείας ανάπτυξης στις πλουσιότερες περιοχές της βόρειας Ιταλίας, ή των ΗΠΑ. Σύμφωνα με τον Streeck (1998), στις αναπτυσσόμενες χώρες όπως η Γερμανία και η Ιαπωνία, οι βιομηχανίες και τα κράτη συντόνισαν τη δράση τους για να δη-μιουργήσουν στρατηγικές και πολιτικές για την εξασφάλιση της απασχόλησης, των αμοιβών και της δικαιοσύνης, στο πλαίσιο μιας πολιτικής λογικής που αποσκοπεί στην κοινωνική ολοκλήρωση, πέρα από την ανταγωνιστική λογική της οικονομικής αποτελεσματικότητας.

Τέλος, είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι ένα τέτοιο είδος γενικευμένου κοινωνικού κεφαλαίου δεν μπορεί να στηρίζεται μόνο στο προσδοκώμενο προσωπικό όφελος, ή την επαναλαμβανόμενη αλληλεπίδραση μεταξύ των παικτών. Υπενθυμίζουμε ότι ο Urrhoff (2000) μιλά για ένα είδος κοινωνικού κεφαλαίου, το οποίο παράγει συνεργασία για το αμοιβαίο και όχι μόνο το προσωπικό όφελος, και ως τέτοιο χαρακτηρίζεται από δέσμευση, αλληλεγγύη, αμοιβαίο σεβασμό και μια αίσθηση κοινού συμφέροντος και κοινής ταυτότητας μεταξύ των ατόμων. Δηλαδή τα κίνητρα που υποκινούν το κοινωνικό κεφάλαιο είναι πιο πιθανό να είναι μικτά, εξυπηρετώντας τόσο το ατομικό συμφέρον όσο και το συλλογικό. Όπως ισχυρίζεται η van Staveren (2000, 2001), οι κοινωνικές υποχρεώσεις και αξίες επιδιώκονται ως απώτερο στόχο, όχι μόνο ως μέσα για τη βελτίωση των οικονομικών επιδόσεων.

Ως εκ τούτου, η οικονομία είναι 'ενθικευμένη' στις κοινωνικές σχέσεις, μια ιδέα που αναπτύχθηκε παλαιότερα από τον Polanyi (1944). Την ίδια στιγμή δεν θα πρέπει να διακυβεύεται η αυτονομία των ατόμων και των κοινωνικών ομάδων, η οποία, σύμφωνα με τον Woolcock (1998), είναι απαραίτητη για τη δημιουργία δεσμών που γεφυρώνουν διαφορετικές κοινωνικές ομάδες μεταξύ τους, και εξασφαλίζουν γενικευμένες μορφές κοινωνικού κεφαλαίου που είναι επωφελείς στην ευρύτερη ανάπτυξη και ευημερία. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η αυτονομία συνδέεται με μια δυναμική επαναξιολόγηση και μια επαν-κοινωνικοποίηση νορμών και δικτύων για να

δημιουργηθούν συμμαχίες και να εναρμονιστούν τα συμφέροντα μεταξύ ομάδων μέσω της κοινωνικής αλληλεπίδρασης, της πολιτικής συμμετοχής και της δημόσιας συζήτησης. Τους μηχανισμούς αυτούς στο (μετα)σχηματισμό του κοινωνικού κεφαλαίου και την προώθηση των στόχων ανάπτυξης έχουν ιδιαίτερως παραβλέψει οι οικονομικές θεωρίες ανάπτυξης που επικεντρώνονται στις αγορές και τον υλικό πλούτο.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adelman, I. (1999) "Fallacies in Development Theory and their Implications for Policy", *Department of Agricultural and Resource Economics and Policy, University of California at Berkeley Working Paper Series*, May, Working Paper No. 887.
- Arrow, K.J. (2000) "Observations on Social Capital", in P. Dasgupta and I. Serageldin (eds.), *Social Capital: A Multifaceted Perspective*, Washington D.C., The World Bank, 3-5.
- Becker, G.S. (1974) "A Theory of Social Interactions", *National Bureau of Economic Research Working Paper Series*, June, Working Paper No. 42.
- Becker, G.S. (1996) *Accounting for Tastes*, Cambridge MA and London, Harvard University Press.
- Beugelsdijk, S. and Schaik, A.B.T.M. van (2005) "Social Capital and Growth in European Regions: An Empirical Test", *European Journal of Political Economy*, 21:301-324.
- Borzaga, C. and Sforzi, J. (2014) "Social Capital, Cooperatives and Enterprises", in A. Christoforou and J.B. Davis (eds.), *Social Capital and Economics: Social Values, Power and Social Identity*, London and New York, Routledge, 193-214.
- Bourdieu, P. (1986) "The Forms of Capital", in J. E. Richardson (ed.), *Handbook of Theory for Research in the Sociology of Education*, Westport CT, Greenwood Press, 241-258.
- Campbell, C. and Sacchetti, S. (2014) "Social Enterprise Networks and Social Capital: A Case Study in Scotland/UK", in A. Christoforou and J.B. Davis (eds.), *Social Capital and Economics: Social Values, Power and Social Identity*, London and New York, Routledge, 215-235.
- Christoforou, A. (2010) "Social Capital and Human Development: An Empirical Investigation across European Countries", *Journal of Institutional Economics*, 6(2):191-214.
- Christoforou, A. (2011) "Social Capital across European Countries: Individual and Aggregate Determinants of Group Membership", *American Journal of Economics and Sociology*, 70(3):699-728.
- Christoforou, A. (2013) "On the Identity of Social Capital and the Social Capital of Identity", *Cambridge Journal of Economics*, 37(4):719-736.
- Christoforou, A. (2014a) "Social Capital, Inequality, and Power from a Bourdieusian Perspective", in A. Christoforou and J.B. Davis (eds.), *Social Capital and Economics: Social Values, Power and Social Identity*, London and New York, Routledge, 65-81.
- Christoforou A. (2014b) "Toward an Alternative Framework for Social Capital as Social Change", in A. Christoforou and M. Lainé (eds.), *Re-Thinking Economics: Exploring the Work of Pierre Bourdieu*, London and New York, Routledge, 192-209.
- Christoforou, A. and Pisani, E. (forthcoming) "Social Capital and Rural Development in Southern European Regions: The Case of EU-funded LEADER Projects", in *Handbook of Social Capital and Regional Development*, Cheltenham and Northampton MA, Edward Elgar.
- Durlauf, S.N. (2002) "On the Empirics of Social Capital", *The Economic Journal*, 112:F459-F479.
- Durlauf, S.N. and Fafchamps, M. (2004) "Social Capital", *National Bureau of Economic Research Working Paper Series*, May, Working Paper No. 10485.
- Eloire, F. (2015) "The Bourdieusian Conception of Social Capital: A Methodological Reflection and Application", *Forum for Social Economics*, DOI: [10.1080/07360932.2015.1028084](https://doi.org/10.1080/07360932.2015.1028084).
- Emerson, J. (2000) "The Nature of Returns: A Social Capital Markets Inquiry into Elements of Investment and the Blended Value Proposition", *Harvard Business School Social Enterprise Series*, Discussion Paper No. 17.
- Esping-Andersen, G. (1990) *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Cambridge, Polity Press.
- Evans, M. (2000) *Report of Workpackage 1: Key Concepts, Measures and Indicators*, CONSCISE Project: The Contribution of Social Capital in the Social Economy to Local Economic Development in Western Europe, August.

- European Commission (2007) *Social Cohesion, Trust and Participation: Social Capital, Social Policy and Social Cohesion in the European Union and Candidate Countries*, Monitoring Report Prepared by the European Observatory on the Social Situation – Social Capital Network, LSE.
- European Commission (2011) *Social Business Initiative: Creating a Favourable Climate for Social Enterprises, Key Stakeholders in the Social Economy and Innovation*, COM(2011) 682 final.
- Farr, J. (2003) "Social Capital: A Conceptual History", *Political Theory*, 31(X):1-28.
- Farr, J. (2007) "In Search of Social Capital: A Reply to Ben Fine", *Political Theory*, 35(1):54-61.
- Farr, J. (2014) "The History of 'Social Capital'", in A. Christoforou and J.B. Davis (eds.), *Social Capital and Economics: Social Values, Power and Social Identity*, London and New York, Routledge, 15-37.
- Field, J. (2004) *Key Ideas: Social Capital*, London and New York, Routledge.
- Fine, B. (2001) *Social Capital vs. Social Theory – Political Economy and Social Science at the Turn of the Millennium*, London and New York, Routledge.
- Fine, B. (2010) *Theories of Social Capital: Researchers Behaving Badly*, London, Pluto Press.
- Fox, J. (1996) "How Does Civil Society Thicken? The Political Construction of Social Capital in Rural Mexico", *World Development*, 24(6):1089-1103.
- Geddes, M. (1991) "The Social Audit Movement", in D. L. Owen (ed.), *Green Reporting*, London, Chapman Hall, 215-241.
- Giczi, J. and Sik, E. (2009) "Trust and Social Capital in Contemporary Europe", *Tárki European Social Report*.
- Glaeser, E.L., Laibson, D. and Sacerdote, B. (2000) "The Economic Approach to Social Capital", *National Bureau of Economic Research Working Paper Series*, June, Working Paper No. 7728.
- Glaeser, E.L., Laibson, D., Scheinkman, J.A. and Soutter, C.L. (1999) "What is Social Capital? The Determinants of Trust and Trustworthiness", *National Bureau of Economic Research Working Paper Series*, July, Working Paper No. 7216.
- Graeff, P. and Svendsen, G.T. (2013) "Trust and Corruption: The Influence of Positive and Negative Social Capital on the Economic Development in the European Union", *Quality and Quantity*, 47:2829-2846.
- Granovetter, M.S. (1973) "The Strength of Weak Ties", *The American Journal of Sociology*, 78(6):1360-1380.
- Granovetter, M.S. (1985) "Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness", *The American Journal of Sociology*, 91(3):481-510.
- Grootaert, C., Oh, G.-T. and Swamy, A. (2002) "Social Capital, Education and Credit Markets: Empirical Evidence from Burkina Faso", in J. Isham, K. Thomas and S. Ramaswamy (eds.), *Social Capital and Economic Development: Well-being in Developing Countries*, Cheltenham and Northampton MA, Edward Elgar, 85-103.
- Halman, L. and Lujikx, R. (2006) "Social Capital in Contemporary Europe: Evidence from the European Social Survey", *Portuguese Journal of Social Science*, 5(1):65–90.
- Heller, P. (1996) "Social Capital as a Product of Class Mobilisation and State Intervention: Industrial Workers in Kerala, India", *World Development*, 24(6):1055-1071.
- Helliwell, J.F. and Putnam, R. D. (1995) "Economic Growth and Social Capital in Italy", *Eastern Economic Journal*, 21(3):295-307.
- Isham, J. and Kähkönen, S. (2002) "How do Participation and Social Capital Affect Community-Based Water Projects? Evidence from Central Java, Indonesia", in C. Grootaert and T. Bastelaer (eds.), *The Role of Social Capital in Development: An Empirical Assessment*, Cambridge, Cambridge University Press, 155-186.
- Kaasa, A. and Parts, E. (2008) "Individual-Level Determinants of Social Capital in Europe: Differences between Country Groups", *Acta Sociologica*, 51:145–168.

- Karakoulaki, H. (2002) "The Role of Social Capital and Family Capital in SMEs Development and Sustainability: An Empirical Study of Two Regions in Greece", *University of Oxford, School of Geography and the Environment, Economic Geography Research Group, Working Paper WPG 02-14*.
- Knack, S. and Keefer, P. (1997) "Does Social Capital Have an Economic Payoff? A Cross-Country Investigation", *Quarterly Journal of Economics*, CXII(4):1251-1288.
- Krishna, A. and Uphoff, N. (2002) "Mapping and Measuring Social Capital through Assessment of Collective Action to Conserve and Develop Watersheds in Rajasthan, India", in C. Grootaert and T. Bastelaer (eds.), *The Role of Social Capital in Development: An Empirical Assessment*, Cambridge, Cambridge University Press, 85-124.
- Levi, M. (1996) "Social and Unsocial Capital: A Review Essay of Robert Putnam's *Making Democracy Work*", *Politics and Society*, 24(1):45-55.
- Narayan, D. and Cassidy, M.F. (2001) "A Dimensional Approach to Measuring Social Capital: Development and Validation of a Social Capital Inventory", *Current Sociology*, 49(2):59-102.
- Narayan, D. and Pritchett, L. (1999a) "Cents and Sociability: Household Income and Social Capital in Rural Tanzania", *Economic Development and Cultural Change*, 47(4):873-897.
- Narayan, D. and Pritchett, L. (1999b) "Social Capital: Evidence and Implications", in P. Dasgupta and I. Serageldin (eds.), *Social Capital: A Multifaceted Perspective*, Washington D.C., The World Bank, 269-295.
- Nasioulas, I. (2012) *Greek Social Economy Revisited*, Frankfurt am Main, Peter Lang.
- North, D. (1994) "Economic Performance through Time", *The American Economic Review*, 84(3):359-368.
- Nussbaum, M.C. (1988) "Nature, Functioning and Capability: Aristotle on Political Distribution", *Oxford Studies in Ancient Philosophy*, Supplementary Volume, 145-184.
- Nussbaum, M.C. (2003) "Capabilities as Fundamental Entitlements: Sen and Social Justice", *Feminist Economics*, 9(2-3):33-59.
- Odabaş, M. and Adaman, F. (2014) "Engaging with Social Networks: The Bourdieu-Becker Encounter Revisited", *Forum for Social Economics*, DOI: [10.1080/07360932.2014.970568](https://doi.org/10.1080/07360932.2014.970568)
- Olson, M. (1996) "The Varieties of Eurosclerosis: The Rise and Decline of Nations Since 1982", in N. Crafts and G. Teniolo (eds.), *Economic Growth in Europe Since 1945*, Centre for Economic Policy Research, Cambridge, Cambridge University Press, Chapter 3, 73-93.
- Oorschot, W. van and Arts, W. (2005) "The Social Capital of European Welfare States: The Crowding Out Hypothesis Revisited", *Journal of European Social Policy*, 15:5-26.
- Ostrom, E. (2000) "Social Capital: A Fad or a Fundamental Concept", in P. Dasgupta and I. Serageldin (eds.), *Social Capital: A Multifaceted Perspective*, Washington D.C., The World Bank, 172-214.
- Pack, H. (1994) "Endogenous Growth Theory: Intellectual Appeal and Empirical Shortcomings", *The Journal of Economic Perspectives*, 8(1):55-72.
- Paraskevopoulos, C. (2001) *Interpreting Convergence in the European Union – Patterns of Collective Action, Social Learning and Europeanisation*, New York: Palgrave.
- Parissaki, M. and Humphreys, E. (2005) *Regional Social Capital in Europe*, European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Pisani, E. and Franceschetti, G. (2011) "Evaluation of Social Capital Promotion in Rural Development Programmes: A Methodological Approach", Paper presented at the 122nd Seminar of the *European Association of Agricultural Economists*, February 17-18th, Ancona, Italy. <http://econpapers.repec.org/paper/agseaa122/99582.htm>.
- Pisani, E., Franceschetti, G., Secco, L. and Da Re, R. (2013) "Trust in the LEADER Approach: The Case Study of the Veneto Region in Italy", Presentation at the IIPPE conference, International Institute for Social Studies, The Hague, The Netherlands, July 9-11th.

- Polanyi, K. (1944) *The Great Transformation - The Political and Economic Origins of Our Time*, Mattituck, Amereon House.
- Putnam, R.D. (1993) *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton NJ, Princeton University Press.
- Putnam, R.D. (1995) "Bowling Alone: America's Declining Social Capital", *Journal of Democracy*, 65-78.
- Putnam, R.D. (2000) *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*, New York, Simon & Schuster.
- Robeyns, I. (2005) "The Capability Approach: A Theoretical Survey", *Journal of Human Development*, 6(1):93-114.
- Robison, L.J., Schmid, A.A. and Siles, M.E. (2002) "Is Social Capital Really Capital?", *Review of Social Economy*, LX(1):1-21.
- Rothstein, B. (2003) "Social Capital, Economic Growth and Quality of Government: The Causal Mechanism", *New Political Economy*, 8(1):49-71.
- Rothstein, B. and Stolle, D. (2001) "Social Capital and Street-level Bureaucracy: An Institutional Theory of Generalised Trust", *Paper for the European Social Foundation Conference on Social Capital: Interdisciplinary Perspectives*, Department of Politics, University of Exeter, Exeter, UK, September 15-20.
- Rothstein, B. and Stolle, D. (2003) "Social Capital, Impartiality and the Welfare State: An Institutional Approach", in M. Hooghe and D. Stolle (eds.), *Generating Social Capital – Civil Society and Institutions in Comparative Perspective*, New York, Palgrave MacMillan, 191-209.
- Sen, A.K. (1980) "Equality of What?", in S.M. McMurrin (ed.), *The Tanner Lectures on Human Values*, Salt Lake City UT, University of Utah Press, 195-220.
- Sen, A.K. (1988) "The Concept of Development", in H. Chenery and T. N. Srinivasan (eds.), *The Handbook of Development Economics Volume I*, New York and Oxford, Elsevier Science, North-Holland, 10-26.
- Sen, A.K. (1999) *Development as Freedom*, Oxford, Oxford University Press.
- Sobel, J. (2002) "Can We Trust Social Capital?", *Journal of Economic Literature*, XL:139-154.
- Solow, R.M. (1956) "A Contribution to the Theory of Economic Growth", *The Quarterly Journal of Economics*, 70(1):65-94.
- Solow, R.M. (1957) "Technical Change and the Aggregate Production Function", *The Review of Economics and Statistics*, 39(3):312-320.
- Solow, R.M. (2000) "Notes on Social Capital and Economic Performance", in P. Dasgupta and I. Serageldin (eds.), *Social Capital: A Multifaceted Perspective*, Washington D.C., The World Bank, 6-10.
- Streeck, W. (1998) "Beneficial Constraints: On the Economic Limits of Rational Voluntarism", in J. Hollingsworth and R. Boyer (eds.), *Contemporary Capitalism: The Embeddedness of Institutions*, Cambridge, Cambridge University Press, 197-219.
- Streeten, P. (2002) "Reflections on Social and Anti-social Capital", *Journal of Human Development*, 3(1):7-22.
- Svendsen, G.L.H. and Svendsen, G.T. (2004) *The Creation and Destruction of Social Capital: Entrepreneurship, Co-operative Movements and Institutions*, Cheltenham and Northampton MA, Edward Elgar.
- Uphoff, N. (2000) "Understanding Social Capital: Learning from the Analysis and Experience of Participation", in P. Dasgupta and I. Serageldin (eds.), *Social Capital: A Multifaceted Perspective*, Washington D.C., The World Bank, 215-249.
- Uphoff, N. and Wijayaratna, C.M. (2002) "Demonstrated Benefits from Social Capital: The Productivity of Farmer Organisations in Gal Oya, Sri Lanka", *World Development*, 28(11):1875-1890.

- Uslaner, E. (2000) *The Moral Foundations of Trust*. Retrieved February 15, 2004 from URL=<<http://www.bsos.umd.edu/gvpt/uslaner/research.htm>>.
- van Staveren, I. (2000) "A Conceptualisation of Social Capital in Economics: Commitment and Spill-Over Effects", *ORPAS – The Institute of Social Studies Working Paper Series*, Working Paper No. 324, November, 1-30.
- van Staveren, I. (2001) *The Values of Economics: An Aristotelian Perspective*, London and New York, Routledge.
- Whiteley, P.F. (2000) "Economic Growth and Social Capital", *Political Studies*, 48(3):443-466.
- Woolcock, M. (1998) "Social Capital and Economic Development: Toward a Theoretical Synthesis and Policy Framework", *Theory and Society*, 72(2):151-208.
- Woolcock, M. (2002) "Social Capital in Theory and Practice: Where do we Stand?", in J. Isham, K. Thomas and S. Ramaswamy (eds.), *Social Capital and Economic Development: Well-being in Developing Countries*, Cheltenham and Northampton MA, Edward Elgar, 18-39.
- Woolcock, M. and Narayan, D. (2000) "Social Capital: Implications for Development Theory, Research, and Policy", *The World Bank Research Observer*, 15(2):225-249.
- Zak, P.J. and Knack, S. (2001) "Trust and Growth", *The Economic Journal*, 111:29

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗ
επένδυση στην κοινωνία της γνώσης

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΣΠΑ
2007-2013
πρόγραμμα για την ανάπτυξη
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ